

३१
२२०

इ १३१/४/३३९

वामनपांडित

(वृत्त व ग्रंथ)

हा छेदा निबंध

रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए.,

यांनी लिहिला,

तो

महादेव केशव काळे

यांनी आपल्या

श्रीसरस्वतीमंदिरांत

छापून प्रसिद्ध केला.

मुंबई:—“ तत्त्वविवेचक ” छा० छा०.

शके १८२७

७६
सन १९०५

किंमत ४ आणे.

खाली लिहिलेली पुस्तके

विक्रीस तयार आहेत.

महाराष्ट्रमहोदयाचा पूर्वरंग.

यांत शके १२०० पासून शके १५०० पर्यंतचा महाराष्ट्रातील राजकीय, धार्मिक व सामाजिक चळवळीचा संगतवार इतिहास दिलेला आहे. या पुस्तकाच्या वाचनानें त्या काळच्या स्थितीचें चित्र हुबेहुब डोळ्यांपुढें उभें राहतें. किंमत १॥ रु. ट. ख. ८=.

राजा भोज.

(डॉ. व्हा. ट्रा. सो. नें बर्खास दिलेलें.)
भोजप्रबंधाच्या आधारें लिहिलेले गद्यपद्यात्मक पुस्तक.
किंमत १- ट. ख. ६६॥.

यक्षसंदेश.

(विद्वानांचे उत्तम अभिप्राय.)
वरमूळ असून खालीं मेघदूताचें सम-
वृत्त व समश्लोकी मराठी भाषांतर.
किंमत ६= ट. ख. ६६॥.

डॉ. का० ना० गोखले, एल्. एम्. अँड् एम्.

यांनीं केलेलीं पुस्तके.

- १ गृहपरिचर्या व आरोग्यशास्त्र. किं. १॥ रु.
- २ सुईण अथवा सूतिकाशास्त्राचीं मूलतत्त्वे (The Midwife). किं. ३ रु.
- ३ एकाद्यास एकाएकीं इजा झाली असतां तीवर ताबडतोब करण्याचे उपाय. (प्रश्नोत्तररूपानें व सचित्र). किं. ॥.
- ४ शारीर व जीवनेंद्रियशास्त्राचीं मूलतत्त्वे (सचित्र). किं. ॥.

टपाल खर्च निराळा.

३१५३१
वामनपंडित अ | ४ | ३३१

(वृत्त व ग्रंथ)

हा छोटा निबंध

रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए.,

यांनी लिहिला,

तो

महादेव केशव काळे

यांनी आपल्या

श्रीसरस्वतीमंदिरांत

छापून प्रसिद्ध केला.

मुंबई,

शके १८२७

किंमत ४ आणे.

मुंबई,
तत्त्वविवेचक छापखान्यांत छापिलें.

अ/४/३३९

प्रस्तावना.

वामनपंडितांचे ग्रंथ वाचीत असतांना कांहीं प्रकरणांतील दुर्बळ भाषासरणी, पोरकट कल्पना, फाजील अश्लीलपणा, यथार्थदीपिकेशीं विसंगत अशी विचारसरणी इत्यादि प्रकार पाहून मनांत ज्या शंका उद्भवल्या व जीं अनुमानें काढतां आलीं, तींच प्रस्तुत निबंधांत नमूद केलीं आहेत. यांतील सर्वच गोष्टी सर्वास पटतील असें नाही. तेव्हां या विषयाची चर्चा होऊन, प्रस्तुत लेखकाच्या अनुमानांचें व सिद्धान्तांचें कोणीं सकारण खंडन केलें असतां, लेखक त्याचा आभारी होऊन आपली चूक सुधारील. केवळ सत्यान्वेषणाचाच हा प्रयत्न आहे.

मुरुड-जंजिरा. }
१७१०५.

बा० अ० भिडे.

वामनपंडित.

(वृत्त व ग्रंथ.)

श्रीपति भक्तोत्तम जो गावा तद्रूप वामनस्वामी, ।

ज्या होउनि लुब्ध म्हणे, 'त्यजिन' श्रीकृष्णनाम 'न स्वा मी.' ॥ १ ॥

सगुणश्रीहरिभक्त ख्यात ज्ञात्या जनांत हा शुक्रसा, ।

बहुजन्मसिद्ध ऐसा साधेल सुपक्व योग आशु कसा? ॥ २ ॥

केली श्रीगीतेची व्याख्या, बहु भक्ति जीत गाजविली, ।

साजविली साधुसभा, भाषाकविकवनशक्ति लाजविली. ॥ ३ ॥

—मोरोपंत.

१. इसवी सनाच्या तेराव्या शतकांतील श्रीमज्ज्ञानेश्वरांपासून तों तहत अठराव्या शतकांतील महापतिमोरोपंतांपर्यंत जे नांवाजण्यासारखे अनेक मराठी कवी झाले, त्यांतील अग्रेसरांत वामनपंडित हे मोडतात.

सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची, ।

ओवी मुक्तेशाची, किंवा आर्या मयूरपंताची ॥

या रामचंद्रपंत वडव्यांच्या आबालवृद्धांच्या तोंडीं वसलेल्या गीती-वरून हें उघड आहे कीं, सामान्य जनांत वामनपंडितांची प्रसिद्धि त्यांच्या मंजुळ, रसाळ, कोमल व यमकानुप्रासालंकृत श्लोकरचनेवरूनच आहे. त्याप्रमाणेंच या पंडितांची पांडित्यप्रौढी व तिचा परिहार यांसंबंधी वऱ्याच दंतकथा लोकांत पसरलेल्या आहेत. परंतु साधु किंवा भगवद्भक्त या नात्यानें पंडितांचें स्मरण झालेलें क्वचित्च आढळतें. ज्ञानेश्वर, तुकाराम किंवा रामदास या प्रसिद्ध भक्तांच्या शिष्यशाखा फारच विस्तृत असून, त्यांचे वार्षिकोत्सव मोठ्या थाटानें व भावनिष्ठेनें करण्यांत येतात. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत इत्यादिकांच्या पुण्यतिथी निरनिराळ्या तऱ्हांनीं साजऱ्या केलेल्या आपण पाहातो व ऐकतो, परंतु वामनपंडितांसंबंधेमात्र अशी चळवळ कोठेंच दृष्टोत्पत्तीस आलेली नाही. भगवद्भक्त या नात्यानें वामनपंडित वरील संतमंडळी-पेक्षां अणुरेणूही कमी नव्हते; किंबहुना भागवतधर्माचा मार्ग उजळ व

निष्कण्टक करण्याच्या कामीं पंडितांची योग्यता इतरांपेक्षां कांक्षणभर जास्तच होती, हें त्यांच्या ग्रंथांचें सूक्ष्म परिशीलन केलें असतां स्पष्टपणें नजरेस येतें. पंडितांनीं अश्रान्त परिश्रम करून, आपलें सर्व बुद्धिवैभव खर्चून व ज्ञानयुक्त सगुण भक्तीनें रसरसून, मुमुक्षुजनांसाठीं, भगवद्भक्तिगौरवासाठीं व दुर्मतखंडनासाठीं जी प्रचंड ग्रंथरचना मराठीत केली आहे, तिच्याविषयीं जुन्या पंडितमंडळींत तसेंच नव्या शिक्षितवर्गीत बहुतेक एक नमुन्याचेंच औदासिन्य आढळून येतें. ज्ञानेश्वरांची जशी भावार्थदीपिका ऊर्फ ज्ञानेश्वरी, एकनाथांचें जसें भागवत, किंवा समर्थींचा जसा दासबोध, तशीच पंडितांची यथार्थदीपिका. परंतु पहिल्या तीन ग्रंथांशीं विद्याव्यसनी लोकांचा जितका परिचय आढळतो, तितका चवथ्याशीं आढळत नाही, आणि म्हणून ज्ञानेश्वरादिकांसंबंधें जेवढी वाटाघाट होते, तेवढी पंडितांसंबंधें होत नाही. त्यांचें चांगलेंच चरित्र किंवा त्यांच्या काव्यांचें मार्मिक व विस्तृत परीक्षण प्रसिद्ध झालेले नाही. पंडितांच्या नांवावर मोडणारे अनेक ग्रंथ आहेत, परंतु त्यांपैकीं खुद्द त्यांचे किती यासंबंधीं नक्की असें कांहींच ठरले नाही. या दिशेनें कै० हंस व बाळाजी आणि कंपनी यांनीं थोडासा प्रयत्न केला होता; परंतु तो पुढें कोणीच चालविला नाही. काव्यसंग्रहकारांनीं वामनी ग्रंथ छापतांना वरील गोष्टींचा ऊहापोह केला नाही, किंवा हंस व बाळाजी आणि कंपनी यांच्या श्रमाचा चांगलासा उपयोग करून घेतला नाही. पंडितांचे समग्र ग्रंथ छापण्याचे आजपर्यंत एकंदर दोनच प्रयत्न झालेले पाहण्यांत आहेत; एक बाळाजी आणि कंपनी यांचा व दुसरा निर्णयसागराच्या मालकांनीं चालविलेल्या काव्यसंग्रहाचा. पैकीं पहिला प्रयत्न १८९१ सालीं सिद्धीस गेला व दुसरा अद्याप चालू आहे. परंतु ग्रंथसंख्येसंबंधें त्यांचा एकमेकाशीं मेळ बसत नाही. त्यामुळे प्रसिद्ध झालेल्या प्रकरणांत खुद्द वामनी-म्हणजे यथार्थदीपिकाकारांचीं-प्रकरणें किती आहेत, याविषयीं वारंवार शंका येते; आणि कित्येक वेळां हें मुकर करणें मुष्किलीचें व प्रसंगीं अशक्यही होतें. *नवनीतकार सांगतात कीं, यथार्थदीपिका व निगमसार हीं प्रकरणें जमेस धरतां एकंदर वामनी प्रकरणें सुमारे ४२ आहेत. कै०

* नवनीत, आवृत्ति ४ थी, सन १८९५.

हंस आपल्या पंडितांवरील निबंधाच्या अखेर एका यादीत पंडितांचीं म्हणून १०० प्रकरणांची नामावळी देतात आणि काव्यसंग्रहकार, प्रकरणांच्या रदबदलीसंबंधें किंवा छाटाछाटीसंबंधें एक अवाक्षरही न काढतां, ९३ प्रकरणें प्रकाशित करितात! तेव्हां हा कोण ब्रह्मघोंटाळा! आजपर्यंत काव्यसंग्रहांतून वामनी ग्रंथांचे जे तीन स्फुटभाग प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांत एकंदर ग्रंथसंख्या ९,३२१ आहे व अजून यथार्थदीपिका पुरी व्हावयाचीच आहे. तिचे आजपर्यंत दोन भाग मिळून नऊ अध्याय संपले आहेत आणि तिसरा भाग हल्लीं छापत आहे. यथार्थदीपिकेंत एकंदर २२,२६६ ओव्या आहेत; म्हणजे पंडितांच्या नांवावर मोडणाऱ्या ग्रंथाची संख्या ३१,५८७ आहे. यांपैकीं किती कृति खास यथार्थदीपिकाकारांची ठरवितां येते, कितीविषयीं संशय येतो व किती त्यांची नाहीं असें विनधास्त म्हणतां येतें, यासंबंधें प्रस्तुत निबंधांत खल करण्याचें योजिलें आहे. अर्थात् यासंबंधें वाटाघाट करितांना पंडितांचें इतिवृत्त, मतें, स्वभावचर्चा, भाषेची शैली वगैरेविषयीं चर्चेचा फारच उपयोग होणार आहे, हें उघड आहे.

२. मराठीतील बरेचसे प्रसिद्ध कवि संत, साधु, योगी किंवा भगवद्भक्त या नात्यानेंही विख्यात आहेत. त्यांतील कित्येकांनीं आपल्या अलौकिक चारित्र्यानें, प्रेमळ पण अधिकारप्रयुक्त वाणीनें आणि भक्तीच्या एकतानतेनें समाजावर विलक्षण छाप बसवून, त्यांचीं मनें आपल्या अगदीं अंकित करून टाकिलीं व म्हणूनच लोक त्यांना ईश्वरी अंश किंवा अवतार मानीत व अद्यापही मानितात. अशा महाव्यक्तींचीं चरित्रें त्यांच्या शिष्यांनीं व भक्तांनीं मोठ्या प्रेमभावानें लिहून ठेविलेलीं आहेत. या चरित्रग्रंथांतून पौराणिक कथानकांप्रमाणें मधून मधून अनेक असंभाव्य प्रकार व अद्भुत चमत्कार वर्णिलेले असून, या संतादिकांच्या अंगीं सिद्धीच्या व भक्तीच्या जोरावर कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् शक्ति आलेली होती, असें दाखविलेले *आहे. अशा तऱ्हेच्या वर्णनांवर व चमत्कारां-

* ज्ञानेश्वर, चांगदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम इत्यादिकांचीं चरित्रें व हनुमंतस्वामीकृत रामदासस्वामींची बखर हीं पुस्तकें वाचलीं असतां, आमच्या वरील विधानाचें सत्य वाचकांच्या तत्काल अनुभवास येईल.

वर ऐतिहासिक दृष्ट्या किती भरंवसा ठेवावा, हा मुद्दा बराच नाजूक व वादग्रस्त *आहे. कित्येकांस आपल्या अतिभूमीला गेलेल्या प्रेमाच्या, पूज्यभावाच्या व विश्वासाच्या जोरावर हे सर्व अद्भुत प्रकार सर्वथैव खरे मानण्याला कोणतीच दिकत वाटत नाही, व दुसरे या गोष्टींना तर्कशास्त्राच्या कसोटीला लावून, त्यांत सत्याचा लवलेशही नाही म्हणून त्यास नादान व टाकाऊ ठरविण्यास मुळीच डगमगत नाहीत. परंतु इतर बऱ्याच वादांप्रमाणे प्रस्तुत प्रकरणीही निर्भळ सत्य कोठे तरी मध्यंतरी असून, त्यास दोन्ही पक्ष अंशतः पारखे झालेले आढळतात; कारण या अद्भुत चमत्कारांना सारासार विचाराची चाळण लाविली म्हणजे अखेर थोडेसे तरी सत्य हातीं आल्यावांचून राहात नाही. पण हा घोंटाळ पहणारा मुद्दा जरी एकवार वाजूस ठेविला व अशा प्रकारच्या संतांच्या व साधूंच्या चरित्रांतून असंभवनीय भाग गाळला, तरीसुद्धा चरित्रनायकांच्या आयुष्यांतील बऱ्याच ठोकळ गोष्टी समजून येतात. †महीपतिबोवा ताऱ्हावादकर यांनी अठराव्या शतकांत अशा तऱ्हेचीं निरनिराळ्या शेंकडों संतांचीं चरित्रें संकलित करून, संतविजय, भक्तविजय, संतलीलामृत व भक्तलीलामृत हे ओंवीवद्ध ग्रंथ लिहिले. यांत ज्ञानेश्वरांपासून झाडून लहान मोठ्या साधुभक्तांचीं चरित्रें असल्यामुळे, कविचरित्रें लिहितांना अर्वाचीन चरित्रकारांना त्यांचा अवर्णनीय उपयोग झाला आहे.

* रा० रा० विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी हनुमंतस्वामीच्या रामदासी बखरीसंबंधें जे उद्गार काढिले आहेत, ते अशा तऱ्हेच्या संतचरित्रांना सामान्यतः लागू करण्याला हरकत नाही. ते म्हणतातः—समर्थींनी अद्भुत चमत्कार केल्याचें हनुमंतस्वामीनें लिहिलें आहे. परंतु तो सर्व हनुमंतस्वामीच्या कल्पनेचा खेळ होय. समर्थांचे अद्भुत चमत्कार सांगण्यांत हनुमंतस्वामीनें आपल्या स्वतःच्या भोळेपणाचें मात्र हास्यकारक प्रदर्शन केलें त्याहे.... समर्थींच्या वेळची मंडळी धर्मनिष्ठ होती व हनुमंतस्वामीच्या वेळची मंडळी धर्मभोळी होती.

—रामदास.

† महीपति इ० स० १७१५-१७९०. हे मोरोपंताचे समकालीन होते. यांनी आपलीं संतचरित्रें, नाभाजीचें 'संतचरित्र' व उद्धवचिद्वनाचें 'भक्तचरित्र' या ग्रंथांच्या व वृद्धांच्या तोंडून वगैरे स्वतः मिळविलेल्या माहितीच्या आधारे लिहिलीं आहेत, असें भक्तविजयाच्या आरंभी स्पष्ट सांगितलें आहे.

परंतु पंडितासंबंधेमात्र यांत कांहींच माहिती मिळत नाही. वामनपंडित हे जाडे विद्वान्, न्यायतर्कव्याकरणशास्त्रपारंगत, वेदांतविद्यानिष्णात व एकनिष्ठ सगुणोपासक होते. लोकांना वैदिक धर्मज्ञान होऊन भक्तिमार्ग वाढावा व नाममहिम्याचें खरें स्वरूप सर्वांच्या निदर्शनास यावें, म्हणून या पंडितवर्यांनीं मराठींत दांडगी ग्रंथरचना केली. पंडितांच्या शिष्यसं-डळीनें त्यांच्या पादुका अद्यापि सांभाळून ठेविल्या आहेत व त्यांची ते पूजा करीत असतात, असें आपल्या ऐकण्यांत असल्याचें *नवनीतकार सांगतात. तेव्हां कोणा शिष्यानें किंवा महीपतिबोवांनीं पंडितांचें जीवन-वृत्त वर्णिलें नाही, हें आश्चर्य खरेंच! पण ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, चोखामेळ इत्यादि संतांच्या अद्भुतलीला, पंडितांसारख्या ग्रंथव्यासंगी व ज्ञाननिष्ठ भगवद्भक्ताच्या जीवनवृत्तांत संभवनीय नाहींत, हेंच या चरित्रा-भावाचें कारण असावें. कांहीं अलौकिक व अद्भुत पाहण्यांत किंवा ऐक-ण्यांत आलें, तर तें कागदावर टिपून ठेवण्याकडे मनुष्याची साहजिक प्रवृत्ती होते. परंतु तसें या महापंडितांच्या चरित्रांत कांहीं असण्याचा संभव नसल्यामुळे, त्यांचें चरित्र न लिहिण्यांत म्हणजे कोणाला दुष्टावा साधावयाचा होता, असें आमच्या बुद्धीस वाटत नाही. परंतु बाळाजी आणि कंपनीच्या वामनी ग्रंथाला जें लहानसें पंडितांचें चरित्र जोडलें आहे, तें लिहिणारांची कल्पना अगदीं भिन्न आहे. ते चरित्रकार वरील गोष्टीस उद्देशून लिहितातः—“ते (पंडित) प्रेमळ जीवन्मुक्त हरिभक्त होते, परंतु त्यांचे हातून एकही अद्भुत चमत्कार झाला नाही, म्हणूनच जर त्याला साधुमालिकेंत आंविळें नसेल तर कोण जाणे! किंवा ते सत्यप्रिय व निस्पृह असल्याकारणानें त्यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेवरील टीका करते वेळीं कित्येक शब्दांचा अर्थ अन्य टीकाकारांस समजला नाही, असें स्पष्ट सांगितल्याबद्दल इतर टीकाकारांच्या अनुयायांचा त्यांवर रोष झाला असावा, व ते संतमालेंत आंवण्याजोगे साधु नव्हत, यास्तव त्यांस त्या चरित्रांच्या हद्दपार करावें, असें त्यांनीं मनांत आणिलें असावें.”

बाळाजी आणि कंपनीतील चरित्रकार पंडितांचे विशेष पक्षपाती असल्या-मुळे व रागाला वश होऊन बुद्धी भडकल्यामुळेच त्यांच्यानें वरच्यासा-

रखा मत्सराचा व धुदबुद्धीचा भयंकर आरोप संतमंडळ व त्यांचे अनुयायी यांजवर लादण्याचें धाष्टर्य करवले. कारण हा आरोप सपशेल खोटा आहे, हें ठरविण्यास हल्लीं विपुल साधनें उपलब्ध आहेत. 'महाराष्ट्रकवि' व 'ग्रंथमाला' या मासिकांतून अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या संतमालिकांपैकीं बऱ्याच मालिकांत 'वामन' हें नांव आढळतें. मोरोपंतांनीं 'सन्मणिमाला' व 'सन्नामगर्भरामायण' यांत वामनपंडितांचा उल्लेख केला आहे; शिवाय 'वामनपंडितस्तुति' या मथळ्याचें एक स्वतंत्र प्रकरण रचिलें आहे. यांत पंतांनीं पंडितांची जशी कवित्वाबद्दल तशीच भगवद्भक्तीबद्दलही मनःपूर्वक स्तुति केली आहे. याच प्रकरणांतील तीन गीति या निबंधाच्या आरंभीच्या अवतरणांत उतरल्या आहेत. श्रीधरांनींही पंडितांचा कवित्वासंबंधें असा सादर निर्देश केलेला आढळतो.—

“जैसा चंडाशु सतेज व्योमीं । तैसाचि केवळ वामनस्वामी ; ।
ज्याची श्लोकरचना ये भूमीं । भूमंडळावरी अपूर्व गा !” ॥

संतचरित्रकार महीपतिवोवा यांनीं पंडितांचें जरी स्वतंत्र जीवनवृत्त दिलें नाहीं, तरी मधून मधून रामदास, तुकाराम इत्यादिकांच्या हकीतींत ओघानेंच पंडितांच्या नांवाचा उल्लेख मोठ्या प्रेमानें, उल्हासानें व पूज्यभावानें केलेला आढळतो.—

“वामनस्वामी चतुरपंडित । जो प्रेमळ द्वेषरहित ।
यांणीं दशमस्कंध भागवत । केलें प्राकृत निजबुद्धि ॥ सं.वि.अ.१०ओ.१६
वामनस्वामी चतुरपंडित । जो वेदांतशास्त्रीं निपुण बहुत ।
त्याहीवरी प्रेमळ भक्त । कविता प्रख्यात जयाची ॥ १०-७२
वामनस्वामी भक्त धोर । जो व्यास अवतार कलियुगीं ” ॥ २२-४१

हे वोवांचे उद्गार पूज्यभाव, सरलता व निर्मत्सरता यांनीं रसरसलेले नाहींत का? तेव्हां अशीं *प्रमाणवचनें ढळढळीत नजरेपुढें अस-

* पंडितांना साधु, संत, योगी बराच मान देत व त्यांच्याच सांगण्यावरून यथार्थदीपिका रचण्याचें त्यांचे मनांत आलें, असें पंडित स्वतःच सांगतातः—
आणि तुझ्या कृपेचे विभागी । शिष्य, संत, भक्त, योगी, । ते म्हणती कीं
'जगदुपयोगी । पेशी टांका करावी' ॥ अ० १ ओ० १३२.

तांना, संत किंवा त्यांचे चरित्रकार यांच्या निःपक्षपातित्व संबंधें किंवा सत्यप्रियतेसंबंधें साशंक होऊन, त्यांजवर मत्सरोपणाचा व वस्तुविपर्यासाचा आरोप लादणें विचारास धरून नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. महीपतिबोवांनीं पंडितांचें चरित्र न लिहिण्याचें कारण इतकेंच कां, त्यांना पंडितांच्या जीवनवृत्ताची माहिती वृद्धमुखानें किंवा ग्रंथद्वारा फारशी उपलब्ध झाली नसावी, किंवा जी कांहीं उपलब्ध झाली असेल ती विशेष अलौकिक किंवा मनोरंजक वाटली नसावी. बाळाजी आणि कंपनीतील वामनचरित्रकार तर पंडितांचे निःसीम भक्त दिसतात! मग, त्यांनींही पंडितांच्या देशकुलवृत्ताविषयीं व जीवनवृत्ताविषयीं फारशी माहिती कां दिली नाहीं? त्यांना तर मत्सरानें झपाटले नव्हतें ना? मग हा प्रभाव कसला? तेही अनुमानध्वन्यानें चांचपडत चांचपडतच कां मार्ग क्रमीत आहेत? कोणाचेंही चरित्र लिहावयाचें म्हणजे त्यास यथास्थित साधनें व भरपूर माहितीचा संचय लागतो; पण याच गोष्टींचा जर अभाव असेल, तर चरित्रकार काय रडणार? त्यानें चरित्र कोठून पैदा करावें? हीच स्थिति महीपतिबोवादि संतचरित्रकारांची असल्यामुळे, पंडितांचें चरित्र न लिहिल्याबद्दल त्यांस दोष देणें किंवा मत्सरी म्हणणें म्हणजे निव्वळ आपल्या मनाच्या अनुदारतेचें भर चव्हाळ्यावर प्रदर्शन करणें होय. आतां पंडितांचें चरित्र न लिहिल्याबद्दल जर संतचरित्रकार मतलबी व मत्सरी ठरतात, तर पंडितांच्या पादुका संभाळून ठेवणारे शिष्य व त्यांचे कार्श्यांतील वंशज यांनींही पंडितांचें चरित्र लिहिलें नसल्यामुळे, तेही कृतघ्नत्वाच्या व गुरुद्रोहाच्या दोषाला पात्र होत नाहींत का? मग, त्या शिष्यांविषयीं व वंशजांविषयीं एक अवाक्षरही न काढितां बाळाजी आणि कंपनीतील चरित्रकारांनीं संतचरित्रकारांवरच तेवढें कां घसरावें, हें आम्हांस समजत नाहीं.

असो, एकंदरींत पंडितांचें कुलवृत्त व जीवनवृत्त समजण्याला चांगलेंसें व विश्वासाहें असें साधन नाहीं. नाहीं म्हणायला, संतविज्यांत एक व हनुमंतस्वामीकृत रामदासी बखरींत दोन अशा एकंदर तीन आख्यायिका त्यांविषयीं उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांवर कितपत विश्वास ठेवावा व त्यांस कितीसें महत्व द्यावें याचा विचार पुढें करण्यांत येईल. अशा

रीतीने वाह्य व स्वतंत्र साधनांचा मार्गच खुंटल्यामुळे, पंडितांविषयी त्यांच्या ग्रंथांतच अंतःप्रमाणाने जी काय माहिती मिळेल, तेवढीच जमेल धरून गुजारा केला पाहिजे. तसेच पंडितांनी दिलेल्या स्वतःच्या माहितीशी जेथे जेथे म्हणून वर निर्दिष्ट केलेल्या दंतकथांचा विरोध येईल, तेथे तेथे त्या दंतकथा टाकऊ ठरविल्या पाहिजेत, हेंही अगदी उघड आहे.

३. आतां आम्ही वामनपंडित म्हणजे यथार्थदीपिकाकार समजतो. यथार्थदीपिका ही भगवद्गीतेवर विस्तृत टीका आहे. हा एकंदर २२ हजारांवर ग्रंथ आहे, म्हणजे हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदीपिकेच्या अडीच पटींहूनही जरासा मोठाच आहे. गीतेमध्ये नानातऱ्हेचे शेंकडे आध्यात्मिक व व्यावहारिक विषय आले असल्यामुळे, तीवरील या पंडित-कृत विस्तृत टीकेत पंडितांचीं मतें, मनोरचना, लेखनशैली, थोडेवहुत जीवनवृत्त व तत्कालीन समाजस्थिति हीं समजण्याचा वराच संभव आहे. शिवाय ज्याअर्थी वामनपंडित म्हणजे आम्हीं यथार्थदीपिकाकार समजतो, त्याअर्थी हीच कृति प्रथम जमेल धरून, तीवरून पंडितांचीं अशीं निःसंदेह दुसरीं किती व कोणतीं प्रकरणे ठरतात, हें पहावयाचें आहे. तरी या कृतीचीच प्रथम छाणणी करणें इष्ट आहे.

४. पंडितांचें कुलवृत्त व इतिवृत्त जाणण्याच्या उद्देशानें हा अवाढव्य ग्रंथ चाळणाऱ्या जिज्ञासूची पूर्ण निराशा झाल्याशिवाय राहणार नाही; कारण आपलें कुल, कुलदैवत, मातापितरें, जन्मस्थान, अध्ययन इत्यादिकांचा पंडितांनीं कोठेही यत्किंचित्सुद्धां थांगपत्ता लागूं दिला नाही. त्यांनीं आपला स्वतःचा उल्लेख, अथपासून इतीपर्यंत 'वामन' याच साध्या एकेरी नांवानें केलेला आहे. ज्याअर्थी यथार्थदीपिकेसारख्या विनमोल महत्वाच्या अचाट ग्रंथांतही पंडितांनीं आपल्या कुलवृत्ताचा वगैरे निर्देश केलेला नाही, त्याअर्थी या गोष्टीचा दांडोरा पिटणें पंडितांना मुळांच आवडत नव्हतें, असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यय आहे, असें वाटत नाही. ग्रंथकर्त्यानें विषयप्रतिपादनाला अवश्य असेल, तितक्याच स्वतःच्या व्यक्तिविषयक अनुभवाचा उल्लेख करावयाचा, या पलीकडे आपली कुळकथा सांगण्यांत कांहीं हंशील नाही, असाच जणुं काय

पंडितांचा बाणा सर्वत्र आढळून येतो. प्रस्तुत ग्रंथांत त्यांनी स्वतः विषयांच्या एका गोष्टीचा मात्र तीन ठिकाणी उल्लेख केला आहे; ती गोष्ट म्हणजे त्यांना ब्रह्मविद्यारहस्याची प्राप्ति कोणापासून व कशी झाली, ही होय.

(१) जी श्री सच्चिदानंद गुरु ! । जें जें वदलास कल्पतरू ।
निर्गुण, सुवर्ण सगुण मेरू । तो भेटलासी यतिरूपें ॥ ८
श्रीगुरुरूपें देवा ! । मज भेटलासी वासुदेवा ! ।
तैं हें रहस्य देवाधिदेवा ! । बोलिलासी. ॥ ७९
तुझीं वचनें तुजप्रती । यालागीं बोलिलों श्रीपती ! ।
कीं श्रोते तुझ्याच मूर्ती । तूं विश्वरूप भगवंत ॥ ८०

—अध्याय १.

(२) जयजय देव गीताकार ! । जयजय देव टीकाकार ! ।
जयजय देव सर्वाकार ! । वामनगुरो ! वामनात्मन् ! ॥ ७

—अध्याय १६.

(३) सृष्टिस्थिति प्रलयादिकार्यं । ज्याच्या संकल्पमात्रें, तो तूं
विधीचा आर्य ।
तोचि तूं स्वयें माझा आचार्य । ऐश्वर्य माझें अतर्क्य, देवा ॥ १९
नामें आणि रूपें । सच्चिदानंद स्वरूपें ।
मजनिमित्त रूप अरूपें । प्रकट केलें मलयपर्वती ॥ १६
दों मुहूर्ताची संगती, । परि अनाद्यनंत अनन्यगती ।
जालासी, आणि बहुतां जनांतें सदृती । यामुखें देसी तूं

विश्वतोमुख ॥ १७

—अध्याय १८.

वरील तीन अवतरणांवरून इतकें स्पष्ट आहे कीं, मलयपर्वतावर पंडितांना ईश्वरी साक्षात्कार होऊन, त्यांस अद्वैततत्त्व व सगुणभक्तिरहस्य यांचा बोध झाला व त्यांनी त्या ज्ञानप्राप्तीचा उपयोग यथार्थदीपिकादि ग्रंथांच्या द्वारे आपल्या बांधवांना करून दिला आहे. पंडितांपुढें भगवंत यतिरूपानें प्रकट झाले. या यतीचें रूपाप्रमाणें नामही सच्चिदानंदच होतें. या यतीश्वरांनीं अवस्था दोन मुहूर्तांच्या अवधींतच ब्रह्मविद्यारहस्याचा उलगडा केला व या ज्ञानप्रकाशानेंच गीतेवर यथार्थ व्याख्या करण्याचें

चामनपंडितांना सामर्थ्य आलें. समग्र यथार्थदीपिकेंत या व्यतिरिक्त अन्य गुरूचा किंवा गुरुपरंपरेचा पंडितांनीं कोठेंही निर्देश केला नाहीं, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. हीच गोष्ट पंडितांनीं आपल्या निरनिराळ्या चारपांच ग्रंथांत नमूद केली आहे, व तींत असंबद्धता कोठेंच आढळत नाहीं. तेव्हां या प्रकाराशीं विसंवादी असणाऱ्या सर्व दंतकथा एक तर बनावट मानिल्या पाहिजेत, किंवा त्या यथार्थदीपिकारांविषयीं नसून, त्यांचा संबंध दुसऱ्या कोणत्या तरी वामनकवीशीं मानला पाहिजे; यावांचून सुटका नाहीं.

यथार्थदीपिकेची भाषा सर्वत्र अगदीं प्रयोगशुद्ध, सरळ, जोरदार व कसलेली आहे. समयानुरूप ती रसाळ, कोमळ, सणसणीत, रंगेल, भाविक व हृदयंगम अशी दिसून येते. हा ग्रंथ तयार झाल्याला आज-मितीस जरी अडीचशेंहून अधिक वर्षे झालीं आहेत, तरी भाषारचनेंत कोठेंही जुनाटपणा, अपरिचितपणा किंवा शिथिलत्व आढळत नाहीं. विषय-प्रतिपादनाच्या आवेशांत सरस्वतीचा प्रवाह अस्खलित घोंघावत चाललेला आहे, त्याला जवरीनें कृत्रिम वळण दिलेलें कोठेंही भासत नाहीं. वाक्यरचना इतकी सरळ व विनघोंटाळ्याची आहे कीं, ती बहुतेक गद्यासारखीच भासते; किंबहुना गद्यग्रंथ लिहिण्याचा जर पंडितांच्या वेळीं प्रघात असता, तर हजार हिश्यांनीं त्यांनीं आपली दीपिका गद्यरूपानेंच प्रकट केली असती, असा आमचा होरा धांवतो. टीकेला ओवी छंद स्वीकारल्यामुळें, अक्षरवृत्तांच्या शृंखलेंतून सुटलेली पंडितांची वाणी स्वच्छंदरीतीनें विहार करितांना पाहून ठिकठिकाणीं वाचकांचें चित्त रंगून गेल्यावांचून राहत नाहीं. पंडितांच्या ओवीला अक्षरमात्रांचा फारसा ताळमेळ आढळत नाहीं. मनांतला अर्थ सरळपणें व्यक्त करावयाचा या तत्त्वावरच एकंदर सर्व रचना आहे. ओवींत यमकांचीच काय ती अटक आहे, परंतु त्यांकरितां कवीनें कोठेंही आटापेट केलेला दिसत नाहीं. सूर्यबिंब क्षितिजावर आरूढ होतां क्षणींच जशीं पद्मवनें आपोआप विकसित होतात, तद्वत्च पंडितांच्या मनांत विचार प्रादुर्भूत होतां क्षणींच त्यांची वाणी यमकांनीं

प्रफुल्लित झालेली भासते.* जागोजाग 'हातच्या कांकणास आरसा;' 'काडीचोर तो पाडी चोर'; 'पोट दुखणें;' 'आपलेच दांत, आपलेच ओंठ;' 'अंगांत वारें भरणें;' 'दांत चावणें;' 'पिशाचाचे हातीं कोलित;' 'वारा मुठींत धरणें;' 'लेंकराचे खेळ;' 'नख लागे ज्याला, कां कुऱ्हाडी हाणणें त्याला;' 'चोराचे मनीं चांदणें' 'कोंडा कांडणें' 'खाऊं मागणें' 'ज्या मापानें घ्यावें, त्याच मापानें फेडावें,' 'मनाचा घोडा' अशासारख्या म्हणी व लौकिक शब्दसमूह यांचा प्रसंगानुसार उपयोग करून, पंडितांनी आपल्या वाणीला साधें पण मोहक स्वरूप आणिलें आहे. सरस दृष्टान्त, उपमा व रूपकें यांच्या साहाय्यानें गहन विषयही सर्वास सुगम केले आहेत आतां ज्या ठिकाणीं गीतेतील श्लोकाचा खरा अर्थ न समजल्यामुळें दपटशाही करून इतर टीकाकारांनीं कशी तरी वेळ मारून नेली आहे, किंवा भगवद्वाक्यांचा अर्थविपर्यासही झाला आहे, असें पंडितांना वाटलें, त्या ठिकाणीं अर्थात् एक एक शब्द घेऊन त्यावर मल्लिनाथी करणें त्यांना भागच पडलें आहे. परंतु इतर ठिकाणीं अद्वैताचें प्रतिपादन करितांना, सगुणभक्तीची महती गातांना, भगवंताला आळवीत असतांना किंवा अशा तऱ्हेच्या मनाला उमळवून टाकणाऱ्या इतर प्रसंगांचें वर्णन करित असतांना पंडितांची वाणी ईश्वरी प्रसादानें विकसलेली व काव्यप्रतिभेनें अगदीं रसरसलेली आढळते. या विधानांच्या समर्थनार्थ यथार्थदीपिकेंतून शेंकडों उतारे

* वर पंडितांनीं यथार्थदीपिकेंत यमकें साधिलीं आहेत म्हणून म्हटलें, परंतु भागवतप्रकरणांतील वामनीश्लोकांत जशीं यमकें साधिलीं आहेत, तशा प्रकारचीं हींही आहेत असें मात्र समजू नये. ज्ञानेश्वरीतील किंवा तुकारामनामदेवांच्या अमंगांतील यमकांच्याच नमुन्याचीं हीं यथार्थदीपिकेंतील यमकें आहेत. तेव्हां यथार्थदीपिकेंतील यमकांवरून म्हणजे कोणी पंडितांना 'यमक्या वामन' हें नांव देईल, असें आमची तरी मनोदेवता घेत नाहीं. परंतु चमत्कार हा कीं, हनुमंतस्वामी आपल्या रामदासी बखरींत म्हणतात, "पुढें वामनपंडित यांनीं जगदोद्वारास्तव स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें यथार्थदीपिकादि बारा लक्ष ग्रंथ केला, त्यांतील प्रत्येक यमक अति सुंदर पाहून स्वामींनीं पंडितांचें नांव 'यमक्या वामन' असें ठेविलें." यावरून हनुमंतस्वामींची पंडितांच्या ग्रंथाविषयीची कल्पना किती भ्रामक होती, हें उघड होतें.

देतां येतील, परंतु तसें करण्यास या चिमुकल्या निबंधांत फारसा
अवकाश नाही. तरी पण वाचकांच्या समाधानार्थ येथे थोडेसे
उतारे देतोः—

- (१) ते निर्गुणोपासकही शहाणे वरे, । स्वहित तत्परीच खरे; ।
परंतु आत्मा कळतांचि भरे । आंगीं वारें जाणिवेचें ॥ २६७
ज्या गांवीं सुख अत्यंत । तो दृष्टी दिसों लागला निश्चित ।
परंतु मार्गीं आडपर्वत । वाट दाखविणार तेथें सोडिला ॥ २६८
दृष्टीं गांव दिसतो नीट, । आतां काय दाखवावी येणें वाट ? ।
म्हणोनी साधनाचे कडे अचाट । शरीरत्रळें वेंघों
आरंभिले ॥ २६९
- नदीचे पैल थडी । दृष्टीं देखतां वाटते नदी थोडी, ।
नाव सांइन टाकिली उडी । आवर्तशत प्रवाहांत ॥ २७०
तैसें कळतांचि निर्गुण, । आतां नलगे म्हणती सगुण; ।
आपणातें मानुनि निपुण, । करिती अभ्यास योगाचा ! २७१
—अध्याय १२.
- (२) जो स्वात्मसुखतें जाणे । आणि ध्यानें स्वसुख ज्यास वाणे ।
त्यातें म्हणती तत्वज्ञ शहाणे । कीं बाह्यसुखस्पृहा त्याला
असेना ॥ १३०२
- स्वयें जो अमृत प्याला । कांजी कां आठवेत त्याला ? ।
स्वानंदसिंहासनारूढ झाला । तो भिकेचीं खापरें कां
स्मरेल ? ॥ १३०३
- जो खेळे गंगाजळीं । तो कां सूर्यकिरणें तळमळी ।
ध्याननिष्ठाच्या मनीं नसे उकळी । विषयसुखस्पृहेची ॥ १३०४
—अध्याय १२.
- (३) जैसी राजपत्नी नवोदा मनोरमा । मातृसुखें जाणोनि
भर्तृमहिमा ।
वैसोनि अंकींही परमा । जाऊंच पाहे उठोनी ॥ ४२१
जों जों वाढे सलगी । तों तों अधिक थारे पलंगीं, ।
गोडी घेतां अंगसंगीं । ढकलली तरी ढकलेना ! ॥ ४२२
तैसें चित्त घडीघडी । अभ्यासीं घे स्वरूपाची गोडी ।
स्थिरत्व वाणतां न सोडी । अतुभव तो आनंदाचा ॥ ४२३
—अध्याय ६.

- (४) अर्जुना! जरी संन्यासी । डोई बोंडोनि झालासी ।
 तरी कैसा कर्म टाकिसी । क्षण एकही ॥ ८०
 लंगोटीही टाकणें । आणि नग्र होऊनि असणें ।
 तेंही नव्हे काय करणें । अगा! कर्म? ॥ ८१
 घट वर्ते तरीच माती । न वर्ततां काय अन्य जाती? ।
 कर्म रचिलीं देहाकृती । त्याग कर्माचा तो कैसा? ॥ ८३ ॥
 भूचर टाकोनि भूमी । म्हणे पळोनि जाईन मी ।
 पळतां पुढें रिकामी । भूमीच दिसे! ॥ ८४ ॥
 गगन टाकोनि पक्षी । उडों लागला अंतरिक्षीं ।
 तो तों सर्वत्र लक्षी । तेंचि गगन! ॥ ८५ ॥

—अध्याय ३.

- (५) जें जग अनेकरूप पूर्वीं देखिलें । तेंच हें ऐसें अर्जुनें लेखिलें ।
 परि त्या एक शरीरीं देखे रेखिलें । चित्र नवनारीगजाचें जे
 रीतीं ॥ २४१
 पाहतां गजाच्या आकाराकडे । गज सारा दृष्टीं पडे ।
 त्यांतचि पाहतां सांपडे । स्थळस्थळीं भिन्न स्त्रीरूप ॥ २४२ ॥
 —अध्याय ११.

- (६) नदीजळीं नदीतीर । प्रतिबिंबे; परंतु तेंचि नीर ।
 तीर बुडवून जेव्हां धरी पसर । प्रतिबिंब जळीं तीराचें
 दिसेना ॥ ६२७ ॥
 ते स्वयें तीरींचे कडेच दिसती जळीं । तेव्हां प्रतिबिंब त्याचे
 जळीं न डळमळी ।
 तैसें चित्प्रतिबिंब निर्मळीं । सर्वीं समार्थींत गवसेना ॥ ६२८ ॥
 —अध्याय १२.

- (७) द्विपदत्वे मनुष्य होय । तरी पक्षियासही दोनच पाय ।
 दादीनें मनुष्य होय तरी काय । दादी नसे बोकडासी? २८० ॥
 आहेत हात यावरूनी । म्हणावें मनुष्य म्हणूनी ।
 तरी मर्कटासही दोनीदोनी । असती हस्त ॥ २८१ ॥
 सुरतसुखें म्हणावें नर । तरी तें सुख पावती वानर खर ।
 मनुष्य निर्मिती म्हणावें घर । तरी पक्षीही गृह निर्मिती ॥ २८२ ॥
 पुढील चिंता कोणासी । नसे, ती एक मनुष्यासी, ।
 या गुणें म्हणावें मनुष्यत्व यासी, । तरी पक्षियासही ते
 असे ॥ २८३ ॥

प्रसूत नाही तोंचि चिमणी । आंडियांकारणें गर्भिणी ।
कापूस आणि मृदुवृणी । सज करी ॥ २८४ ॥

चारा सांझनि, वेंची । कापूस, धरंधरोनि चोंची ।

ने; ऐसी चिंता संतानाची । करी, जों उपजलीं तीं

नसती ॥ २८५ ॥

ऐसा पाहतां विचार । पशुपक्षियां समान विहार ।

निद्रा, मैथुन, आहार, । पशंस तैसे मनुष्यांसही ॥ २८६ ॥

एवं भजन सर्वेश्वराचें । करिती, त्यांचें मनुष्यत्व साचें ।

म्हणुनि वाक्य भगवंताचें । कीं, 'माझ्या मार्गीं वर्तती

मनुष्य सर्व' ॥ २८७ ॥

—अध्याय ४.

(८) पुत्र जाला तरुण । तो बरा जाणे पित्याचे गुण ; ।

वाळ नेणे, म्हणुनि करुण । काय उणें पाहे तयातें ? ॥ १६००

भक्त अपक्व असला जरी । पक्कापरिस ओझे त्याचें मजवरी ।

त्याची सर्व चिंता ती श्रीहरी । अगा ! अर्जुना करितसे ॥ १६०१

जो पक्कचि जाला, । म्यां काय संभाळावें तयाला ? ।

क्षणमात्र न स्फुरे जयाला । द्वैत कांहीं ॥ १६०२

पक्षहीन वाळ । पक्षी त्याचाच करिती संभाळ ।

देखोनि त्याचा परिपक्वकाळ । निश्चित असती ॥ १६०३

—अध्याय १२.

(९) "तूं कृष्ण सखा आपला । देवा ! इतुकेंच ठावुकें मला ।

हा तुझा महिमा नाही कळला । मानिला सखाचि म्हणोनी ॥ ७६२

मर्कट मुक्ताफळें नेणे । दातें रगडी मानुनि चणे ।

"तैसा मी" अर्जुन म्हणे, । "सखा मानुनी बोलिलों तुजसीं ॥ ७६३

कल्पवृक्षाचा नागर । करूं पाहे हलधर ।

म्यां मानिला तूं सर्वेश्वर । सखा प्राकृतपुरुषकृष्टीनें ॥ ७६४

न कळतां परिसाचा गुण । टांक आठरा भार खूण ।

जोख पाव शेर मानुनि, लवण । विकूं लागला भारें तयाच्या ॥ ७६५

कामधेनुचिया कांसे । गोचीड आवडी तृप्ति होतसे ।

तेचि उपमा मज दिसे । सुख पावलों सखा प्राकृत मानुनी ॥ ७६६

दांडगियास चिंतामणी । सांपडला तो घालून गोंफणीं ।

शेत संरक्षी, तसा मी चक्रपाणी । प्राकृत सखा मानिला ! ॥ ७६७

ज्या ज्या नामाचा प्रताप । निववी नाशुनी तिन्ही ताप ।
 तो संतांचा मायबाप । प्राकृत सखा म्यां मानिला. ॥ ७६९
 अमृत मानुनि पाणी । मूढ शिंपी आंगणीं ।
 अनादि सखा चक्रपाणी । प्राकृत सखा मानिला ! ॥ ७७२
 प्राकृत सखा मानुनी । 'अरे कृष्णा ! अरे यादवा !' म्हणोनि ।
 'अरे सख्या ! अरे गूढ्या !' ये रीतीं करोनी । वेडे वांकुडेही
 मी वदलों. ॥ ७७३ ॥
 —अध्याय ११.

(१०) प्रारब्धाशीं करी हट । तो वायांच जाय निपट ।
 कीं ईश्वरशक्तीं करून उत्कट । बळ प्रबळ प्रारब्धाचें ॥ २२६१ ॥
 तीव्र प्रवाहीं पडे । पोहणार पोहे प्रवाहाचकडे ।
 तरी तो पोहणार न बुडे । हळुहळू लागे तीरातें. ॥ २२६३ ॥
 जो पोहे उरुराटा । त्याच्या तोंडांत भरती लाटा ।
 जरी पोहणार मोठा धाटा । होय कधी बहु फार ॥ २२६४ ॥
 मग तें पोहणेंही विसरे । जेव्हां पोटीं पाणी शिरे ।
 तैसा ज्ञाना अनुभवी विसरे । हटें प्रारब्धासीं मोडतां ॥ २२६५ ॥
 राजाज्ञा वंदी शिरीं । त्याचमध्ये पोटभरी !
 तो सुखी अन्यथा वर्ते तरी । थितें जीवित्व अंतरे. ॥ २२६६ ॥
 —अध्याय १८.

इतके उतारे पुरे झाले. या व पुढें प्रसंगोपात्त येणाऱ्या उताऱ्यां-
 वरून पंडितांच्या भाषाशैलीविषयीं आम्हां जें वर लिहिलें आहे
 त्याची सत्यता वाचकांच्या अनुभवाला येईल. पंडितांची चतुरस्रता,
 जबर निरीक्षणशक्ति, व्यवहारज्ञान, विशाल अनुभव हींही यांत
 ब्रिंवली आहेत. वसंताच्या अमदानांत उद्यानभूमीमध्ये झाडांवर
 शोभणाऱ्या फुलांचे घोंस व त्यांखालीं पसरलेला फुलांचा पेर
 ज्याप्रमाणें अत्यंत मोहक वाटतो, तद्वत् यथार्थदीपिकेत इतस्ततः पसर-
 लेले अशा प्रकारचे उत्कृष्ट रचनेचे शेंकडों नमुने मनाला अगदीं दंग
 करून टाकतात. तरी पण हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे कीं, दीपिका रच-
 ण्यांत पंडितांचा हेतु काव्य निष्पन्न करण्याचा नव्हता, तर भगवद्गीतेच
 खरा खरा अर्थ प्रकट करून, लोकांना ज्ञानयुक्त भक्तीचा मार्ग निघांत
 रीतीने दाखवावयाचा होता. तेव्हां हा आद्य हेतु असल्यामुळे आपल्या

काव्यस्कूर्तिला पूर्ण वाव न देतां, अनेक वेळां त्यांना शब्दार्थावरच मळिनाथी करावी लागली आहे, यास त्यांचा नाइलाज होता. गीतेवर टीका करावयाची म्हणजे कांहीं नुसतें कानाला व मनाला गोड लागेल असें काव्य निर्माण करायचें नाहीं. काव्यदृष्टीनें एकादी टीका कितीही गोड असली, तरी जर ती भगवदुक्तीचा यथार्थ आशय प्रकट करित नसेल, तर ती पंडित टाकावूच ठरवितात. एकायला अत्यंत गोड व रसाळ, पण भगवदुक्तींच्या संदर्भाशीं विसंगत असा अर्थ करणाऱ्या किंवा अनुचित दृष्टान्तांनीं त्यांची फोड करणाऱ्या टीकाविषयीं पंडित एके ठिकाणीं म्हणतात—

भगवंत म्हणा वेडा । अथवा त्या टिकेची श्रद्धा सोडा ।

गीता सोडोनी व्यर्थ पवाडा । गोर्धीचा वाचणें, तरी वाचा गोड गोष्ट ६५४

गीता जाते पश्चिमेकडे । टीका चढे पूर्व दिशा पर्वताचे कडे ।

दोर्हास हात लाविती वापुडे । अर्थ सांपडे केंवि तयां ? ॥ ६५५ ॥

—अध्याय ९

मनोरंजनार्थ सुंदर काव्य करण्याचा यथार्थदीपिकाकारांचा हेतुच. म्हत्वा. भगवदुक्तीचा खरा खरा अर्थ लोकांना अगदीं स्पष्ट करून सांगण्याचेंच त्यांनीं कांकण बांधल्यामुळे, त्यांनीं कल्पनेच्या उड्यांना फारसा वाव दिलेला नाहीं. प्रत्येक दृष्टान्त, रूपक, उपमा, हीं केवळ अर्थ व्यक्त करण्याच्याच उद्देशानें योजिलीं असल्यामुळे, पंडितांनीं त्यांचीं अगदीं फोड करून टाकिली आहे. कोणतीही गोष्ट जराशी गुलदस्तांत ठेवून वाचकांच्या कल्पनाशक्तीस वावरण्यास विंदुमात्रहा जागा ठेविलेली नाहीं. नेहमीं अनुभवास येणाऱ्या गोष्टी व मूर्तपदार्थ यांविषयींच सर्व दृष्टान्त वगैरे आहेत. केवळ कल्पनागम्य, अमूर्त किंवा अपरिचित उपमादृष्टान्तादिकांनीं वाचकांच्या मनोवृत्त व जिज्ञासा या चाळविल्या जातात व ग्रंथांत एक प्रकारची विलक्षण जादू उत्पन्न होते. केवळ आभासानेंच मन आनंदांत पोहूंक लागतें. पण जादूगाराच्या खेळांत जशी प्रेक्षकांची, तशीच अशा तऱ्हेच्या मनमोहन ग्रंथांत वाचकांची कल्पना स्वैर भरारुंक लागते व यथार्थज्ञानाला वारंवार एक प्रकारची संदिग्धता व भ्रामकता येऊं लागते. काव्याचें जीवन व मर्म

ते हेंच आहे. परंतु पंडितांना काव्य रचावयाचें नव्हतें, किंवा केवळ कल्पनागम्य गोष्टींनीं वाचकांना भ्रमवून त्यांचें चित्तरंजन करावयाचें नव्हतें. हाच पंडित व ज्ञानेश्वर यांतील मुख्य भेद आहे. भावार्थदीपिका काव्यमय आहे, तर यथार्थदीपिका ज्ञानमय आहे. एकीचा विहार जर उच्च व विरळ वातावरणांत, तर दुसरीचा सखल व घन वातावरणांत; एक पदार्थांस अस्पष्ट पण मोहक रंग देणारी चंद्रिका, तर दुसरी प्रत्येक पदार्थ स्पष्ट व वास्तवस्वरूपानें प्रकट करणारी रविप्रभा; पहिली मनाला चकित करिते, तर दुसरी त्यास शहाणें करिते; पहिलीनें मनाला चमत्कार वाटतो, तर दुसरीनें त्याला समाधान प्राप्त होतें. पुढील उतारे वाचले म्हणजे वरील विवेचनाचा वाचकांस प्रत्यय येईल अशी उमेद आहे:—

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥

—गीता, अ. १२ श्लोक १३.

जो सर्व भूतांच्या ठायीं । द्वेषातें नेणेचि कांहीं ॥

आपपर नाही । चैतन्या जैसा. ॥ १४४

उत्तमातें धरिजे । अधमातें अब्हेरिजे ।

हें कांहींच नेणिजे । वसुधा जेवीं. ॥ १४५

का रायाचें देह चाळूं । रंका परोतें गाळूं

हें न म्हणेचि कृपाळू । प्राण पै गा ! ॥ १४६

गाईची तृषा हरूं । व्याघ्रा विष होऊन मारूं ।

ऐसें नेणेचि गा करूं । तोय जैसें. ॥ १६७

तैसी आववियांची भूतमात्रीं । एकपणें जया मैत्री ।

कृपेसी धात्री । आपण जो. ॥ १४८

आणि 'मी' हे भाष नेणे । माझें कांहींच न म्हणे ।

सुख दुःख जाणणें । नाही जया. ॥ १४९

तेवींचि क्षमेलार्गीं । पृथ्वीसि पवाड अर्गीं ।

संतोषा उत्सर्गीं । दिथलें घर. ॥ १५०

—भावार्थदीपिका.

अगा ! सर्व भूतीं तया । द्वेष नाही धनंजया ! ।

शांति सर्वात्मक ध्यानीं जया । द्वेष कोठें तया उपजेल ? ॥ १४०४

कोणी वाईटसा वाटे । तरी मन धांवे द्वेषाचिया वाटे ।
 सर्वत्र भगवद्भाव पोटीं वाटे । द्वेष कोठें तया उपजेळ ? ॥ १४०९
 आत्मा आपला नित्य प्रिय । तोचि सर्वभूतें जाला अद्वय ।
 तो कोणासही जरी वाटता अप्रिय । तरी ज्ञानियास द्वेष कोठें
 तरी उपजता ॥ १४०६

भगवद्रूप सर्व मृष्टी । ध्यान करितां बिंबली वृष्टीं ।
 सर्वात्मकत्वीं ज्यांस तुष्टी । ते द्वेष करिती कोणाचा ? ॥ १४०७
 गूळ आवडे ज्याला । त्यास नावडे कोण भेला ? ।
 चाखतां जो तो जिभेला । गोडचि लागे ॥ १४०८
 ज्यास पाहिजे सुवर्ण । त्याज्य त्यास नग कवण ? ।
 जिव्हेस उदकपण । न वाटे कोणे गारेनें ? ॥ १४०९
 अमृतसिंधूची लहरी । कोणती अमर न करी ।
 ज्यास आत्मा उघडा चराचरीं । तो द्वेष करील कोणाचा ? ॥ १४१०
 कीं द्वेषवर्जित सर्वत्र । त्यांत मोक्षाधिकारियांचा मैत्र ।
 उरलीं भूतें तीं कृपापात्र । भगवद्भावेंकरुनी ॥ १४१४
 जो मोक्षाधिकारी । त्यास संसारसागरीं तारी ।
 मित्रत्व त्यासारखें कोण करी ? । म्हणूनी मैत्र वाटे सुसुक्ष्मते ॥ १४१५
 यास सर्व सम । कीं शत्रु, मित्र दोघेही पुरुषोत्तम ।
 परंतु ज्याला तारी, त्यास परम । मित्रत्व वाटतें तयातें ॥ १४१६
 काया वाचा मानसा । सर्वभूतीं जगन्निवासा ।
 संतुष्ट करी ऐसा । करुण अत्यंत ॥ १४१८
 हें माझें म्हणोनी । जो स्त्रीपुत्रादि आपुलीं मानी ।
 त्यावेगळीं चराचरें भूतें त्रिभुवनीं । पारकीं

वाटती तयाला ॥ १४२०

स्त्री एक अथवा पुत्र । आपलीं म्हणतां इतकींच मात्र ।
 भूतसृष्टि अवधी विचित्र । ईश्वरासहित पारखी ॥ १४२१
 अँगळ ऐसी ममता । मूळ तीस ही अहंता ।
 ज्या अहंतेनें आत्मया अनंता । मानी सात विती शरीरमात्र ॥ १४२२
 म्हणतां मी एक देह, । उद्वेगे देहसंबंधियांचा स्नेह, ।
 माझी स्त्री, माझा पुत्र, माझें गेह, । म्हणूनि रंगीं रंगे तयांच्या ॥ १४२३
 त्यास पारखें विश्व सकळ । जो अहंते-ममतेनें व्याकुळ; ।
 जो या दोवेगळा निर्मळ । अद्वेष्टा मैत्र करुण तोचि
 भूतमात्रीं ॥ १४२४

कीं प्रारब्धें सुख आणि दुःखही । जीवन्मुक्त जाला तन्ही सुटणार
नाहीं, ।

परि भोगितां, 'सुख हो आणि दुःख न हो' ऐसैं कांहीं ।

न म्हणे, समदुःखसुख ये रीतीं ॥ १४५२

भोगकाळीं मीपण । वाटे हा पूर्व कर्माचा गुण ।

कीं मी कर्ता ऐसैं अहंस्फुरण । अज्ञदशेंत होतें जन्मांतरिं कर्म
करितां ॥ १४५३

वारा राहिला विशाळ । परि वृक्षाचें हालणें न राहे तत्काळ ।

अहंता गेली तरी भोगकाळ । दावी अहंकार आहेसा ॥ १४५८

जें ऐसैं भोगीं अहंस्फुरण ! त्यास नाशक समपण ।

तो भोगातीतचि आपण । जो सुखदुःखीं सम ऐसा ॥ १४५९

ज्वरादि अदृष्टकृत । तें भलता सोसी चावूनि दांत ।

हा ज्ञानी विवेकी अत्यंत । घाविरा नव्हे, नवल नाहीं ॥ १४८२

परंतु परकृत । दुःख वाटतां अत्यंत ।

क्रोध उपजे निश्चित । समदुःखसमता मग कैची? १४८३

म्हणूनि म्हणे जगाचा स्वामी । अगा! अर्जुना! तो क्षमी ।

क्षमा ऐसी कीं, "सर्वही आत्माच मी । क्रोध कोणावरी करूं?"
म्हणे ॥ १४८४

एका हातें मक्षिका मारी । तों करतळ वळें, लागे गालावरी, ।

तो दंड जरी हातांतें करी, । तरी ज्ञानी कवणावरी कुद्द होय? ॥ १४८५

आपला दांत आपली जिब्हा रगडी, । दुःख वाटे तरी काय
दांत पाडी? ।

ज्यास सर्वाभूतीं आत्मत्वाची आवंडी । क्रोध कोणावरी करील
तो? ॥ १४८६

—यथार्थदीपिका.

पांडितांना आपल्या ज्ञानाची व पांडित्याची घमेंड होती; दुसऱ्याची
अवहेलना करण्यांतच ते पुरुषार्थ मानीत; ते द्वैतवादी होते; संस्कृत
भाषाच कायती बोलायची व लिहायची, पण मराठी म्हणजे केवळ
अस्पर्श्यच असैं त्यांना वाटत असे; त्यांचे संस्कृत ग्रंथ पुष्कळच आहेत;
वगैरे अनेक दंतकथा या महापांडिताविषयीं लोकांत प्रचलित आहेत. पांडि-
तांना द्वैतमार्गांतून परावृत्त करून, अद्वैताकडे व भक्तियोगाकडे वळवि-
ण्याचें आणि यांजकडून प्राकृतजनोद्धारार्थ प्राकृत रचना करविण्याचें श्रेय

रामदास स्वामींकडे देण्यांत येतं. या दंतकथांविषयीं अनेक शंका घेण्या-
सारख्या आहेत. पण त्यांविषयीं पुढें विस्तृतपणें विचार करण्यांत येणार
आहे, तेव्हां येथें इतकेंच सांगतां कीं, मराठीचे कट्टे अभिमानी जे मोरोपंत
यांचासुद्धां संस्कृत कृति पंडितांच्या संस्कृत कृतीपेक्षां अधिक आहे.
पंडितांचे एक दोनच संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहेत, परंतु त्यांत त्यांनीं संस्कृ-
ताविषयीं आढ्यता किंवा प्राकृताविषयीं तिरस्कार प्रकट केलेला आढळत
नाहीं. पंडित द्वैतमार्गी होते, असेंही त्यांच्या ग्रंथांवरून आढळून येत नाहीं;
उलट द्वैतवादानें समाधान होत नाहीं, म्हणून आपण अनेक गुरू केले,
अद्वैततत्त्वाचा अनुभवयुक्त बोध व्हावा म्हणून अनेक संस्कृत व प्राकृत
ग्रंथांचें परिशीलन केलें, पण सर्व निष्फळ गेलें; अखेर मलयपर्वतावर
सच्चिदानंदयतिरूपानें भट देऊन, ईश्वरानें उपदेश केला, तेव्हांच समा-
धान झालें व अद्वैत आणि सगुणभक्ति यांचें खरें खरें ज्ञान प्रत्ययास
आलें, असें पंडितांनींच आपल्या एका *संस्कृत ग्रंथांत स्पष्ट सांगितलें
आहे. रामदासस्वामींचा पंडितांनीं कोणत्याही ग्रंथांत उल्लेख केला नाहीं;
निदान अद्वैतरहस्य व सगुणभक्ति यांचा उपदेश समर्थीकडून झाला
असता, तर त्याचा उल्लेख न करितां, सच्चिदानंद यतीचः वनावट काहणी
सांगण्याइतका अधमपणा पंडितांच्या अंगां होता, असें आमचें मन मानूं
शकत नाहीं; पंडितांना षट्शास्त्रें व अठरा पुराणें केवळ हातचा मळ
होतीं; तरी पण ते महान् भगवद्भक्त होते. भगवद्भजनाला कोणतीही
भाषा चालते, संस्कृतांतच कांहीं जास्त आहे असें नाहीं, असेंच वामनपंडि-
तांचें मत होतें. पंडितजन अभिमानानें व दुराग्रहानें बुडाले आहेत, असें
ते स्पष्ट म्हणतात. गीतेवरील टीकेंत अगदीं सुलभ शब्द वापरावयाचे, अर्थ
स्पष्ट करावयाचा, अगडबंब संस्कृत शब्द किंवा समास योजावयाचे नाहींत,
हा पंडितांचा वाणाच होता, व तो त्यांनीं अगदीं कसोशीनें पाळला
आहे. जे जे म्हणून भगवद्भक्त होते, त्यां त्यांविषयीं पंडितांना फार
फार आदर व अभिमान वाटत असे. बरोबरच आहे, भक्तीपुढें संस्कृत
व प्राकृत यांमधील भेदभाव कोठें टिकणार? यांसंबंधानें यथार्थदीपिके-

* अनुभूतिलेश, श्लोक १-२, १३३-१४९, ३२४-३२९ पहा.

तील पुढील लांब उतारा, फारच महत्त्वाचा असल्यामुळे, तो संबंध सादर करितों.:-

जी जी देवाधिदेवा ! प्राकृत भाषेकरितां तुझी सेवा ।
 वेदवाणीस उपजे देवा । तुझ्या स्वरूपाचा ठेवा जीमाजी. ॥ १०
 मुख्य तुझे नाम गोड । सुखीं सर्व भाषांचें कोड, ।
 जें कार्नीं सुखीं येतां, मोड । देहीं उपजती प्रेमाचे ! ॥ ११
 काय वेदशास्त्र जाणे व्रज ? । त्याची भक्ति देखोनि, आत्मज ।
 ब्रह्मा वेदवक्ता शिरीं पदरज । वंदी व्रजनारीजनाचें ! ॥ १२
 गजेन्द्र कोण शास्त्र पढला ? । बाळ कोण्या पांडित्यें ध्रुवपदा चढला ? ।
 दासी कुब्जा तिला घडला । काय अभ्यास संस्कृताचा ? ॥ १३
 व्रजीं चारितां गायी । कुचकुंकुमें गोपिकांचीं पायीं ।
 तदंकित म्हणे कृतार्थ ठायींठायीं, । बल्लवळिया पढलिया त्या काय ? ॥ १४
 अभिमानें बुडाले पंडित, । यज्ञपल्यांनीं अर्चितां वैकुण्ठमंडित ।
 न पढतां, न वाचितां अखंडित । आनंद भक्तीनें पावल्या. ॥ १५
 भक्ति थोर, भक्ति थोर ; । तूं चंद्रमा, भक्त चकोर ; ।
 भक्त मयूर, मेघश्याम समोर । त्यांस तूं सर्वव्रही. ॥ १६
 एवं पावावया तुझे चरण, । भाषा कोणी नव्हे कारण ; ।
 कारण सप्रेम अंतःकरण । देवाधिदेवा ! ॥ १७
 जैसें भजनास कारण नव्हे वित्त, । मुख्य सादर असावें चित्त, ।
 तथापि वित्तवंत वैचिती यानिमित्त, । कीं अन्यथा वित्तशास्त्र
 लागेल. ॥ १८

मंगलाचरण म्हणोनी । करितों देवा ! संस्कृतेंकरोनी ; ।
 कोणी अर्थीं दृष्टीही नेदुनी । सुखें उगोचि वाचोत. ॥ १९
 जेथोनि टीकेचा आरंभ । तेथोनि गीतार्थ तो स्वयंभ ।
 तो होय अत्यंत सुलभ । शब्द ऐसे योजितों. ॥ २०

—अध्याय ९.

यथार्थदीपिका रचण्याचा हेतु पंडितांनीं पहिल्या अध्यायांत स्पष्ट सांगितला आहे. निरनिराळे मतवादी आपापल्या मतांस अनुकूल असा गीतेचा अर्थ करीत असत; त्यामुळे अर्थाचा अनर्थ होऊन सर्वच चुथडा झाला होता तो मोडून, गीतेचा खरा अर्थ प्रकट करण्याकरितां या

दीपिकेचा अवतार झाला. पंडितांचा निर्गुणवाद्यांवर फारच कटाक्ष होता. एकदा अद्वैत करून निर्गुण साक्षात्कार झाल्यावर सगुणभक्तीचें प्रयोजनच नाही, हें निर्गुणवाद्यांचें प्रमेय, व ते स्वमतानुसार गीतावचनांचा अर्थ लावीत. यावर पंडित इतकेंच म्हणतात कीं, ज्याला रुचेल व साधेल त्यानें केवळ निर्गुणचिंतनानें मोक्ष गांठावा, परंतु गीतेंत जेथे तेथें सगुणभक्तीच उपदेशिली आहे. तेव्हां निर्गुणवाद्यांनीं भगवद्वचनांचा विपर्यास करून आपल्या मतांचें मंडण करण्याच्या भरीस पडूं नये. निर्गुणचिंतनापेक्षां ज्ञानयुक्त सगुणभक्ति हाच मोक्षसाधनाचा सोपा व अधिक श्रेयस्कर मार्ग आहे. निर्गुणज्ञानाचें सगुणभक्तीनें दृढीकरण करावें असें गीता म्हणते. चार्वाकाचें नास्तिक मत खोडून काढण्यासाठीं गौतमानें तर्कशास्त्र काढलें. पण निर्गुणवाद्यांनीं त्या तर्कशास्त्राचा आश्रय करून ज्ञानयुक्त सगुणभक्तीवर प्रहार करणें अत्यंत अश्लाघ्य आहे. वस्तुतः गौतमाचे सिद्धान्त व अद्वैत यांत फरक नाही, आणि अद्वैताला सगुणभक्तीनें बाध येत नाही, इतकेंच नव्हे, तर त्यास उलट दृढता येते:—

दुःख बीजें एकवीस । गौतम म्हणे त्यांचा ध्वंस ।
तोचि मोक्ष, तरी हे परमहंस । अद्वैतानुभवीही मानिती ॥ ८७

जीवांस अखंड ब्रह्मत्व । ब्रह्मचि मोक्षसुख हें तत्व ।
दुःखनाशें मुक्तत्व । अद्वैतसिद्धांतही ऐसा ॥ ८८

एवं अंतरीं अद्वैत । बहिरंग कार्यार्थ धरिलें द्वैत ।
अगत्य वेद विरुद्ध मत । खंडावया ॥ ८९

परी हे नेणती लोक । गोड वाटती गौतमतर्क ।
म्हणुनी ते अद्वैतार्क । न पाहती, झाले दिवांध ॥ ९०

कळलियाही निर्गुण । मागुती भजावा सगुण ।
ऐसें बोलतां ते तर्कनिपुण । हांसती शास्त्रासी ॥ ९२

आतां सांगावें त्यांस सार । कीं कळलें जरी निर्विकार ।
तरी मन झालें पाहिजे तदाकार ! या निमित्तें सेव्य गुरुदेव ॥ ९४

साखरेच्या औषधीं । रोगनिवृत्तीचीच अवधी ।
गोड म्हणुनी निरोगीही कधीं । न सोडी साकर ॥ १००

अमर झाले अमर । तरी पीती अमृत सादर ।
 न सांगतांही हा प्रकार । जीवन्मुक्त करितील ॥ १०१
 सगुणाची अद्वैतभक्ति । करितां, पूर्वोक्त विषयविरक्ति ।
 वृद्ध होतां, होय मुक्ति । हें शब्दज्ञानी नेणती ॥ १०६
 पिसाटाच्या करीं कोलित । तैसें त्यांस शास्त्रसंमत ।
 परी त्यांचा अंतरंगसिद्धांत । न कळे त्यांला ॥ १०७
 पशंस पाजावया पाणी । वडिलीं कूप खारवणी ।
 केला, म्हणोनी गोडवणी । न प्यावें काय ? ॥ १०८
 असो ते प्रस्तुत शास्त्रवाणी । ऐशी अर्जीं चक्रपाणी ! ।
 परी मी न पीं तें क्षार पाणी । वडिलीं केलें म्हणोनी ॥ १०९
 भवद्भुमातें छेदी शस्त्र । ऐसें तुझे गीताशास्त्र ।
 त्याची दाविती पाठमात्र । धार लपविती ये रीतीं ॥ ११०
 खड्गास मुख्य पाणी । तैशी भक्तिपर तुझी वाणी ।
 गीतेच्या अंतीं चक्रपाणी ! । ऐसेंचि बोललासी ॥ १११.

—अध्याय १ ला.

ज्ञानयुक्त सगुणभक्तीचा द्वेष करणाऱ्या व भगवद्भक्तने पिळून स्वतःला
 अनुकूल असा अर्थ त्यांनून गाळून पाहणाऱ्या निर्गुणाभिमान्यांवर पंडि-
 तांनीं जेथे तेथे अशा तःहेचे कोरडे ओढले आहेत. उदाहरणार्थ
 ११११०२९-५३; १११११३८-४४; १२१९६-२२५; ९१६७३-८३;
 ४११७६-८७; १२१२६७-७२; १२१९८००-१८४१; १८१२८७०
 -२९९२; १८१३०४३-३०४५; ४१४००-४०६; ३१५०१-६;
 इत्यादि स्थळें पहावीं.

भगवद्गीतेत ज्ञानयुक्त भक्तीचें गौरव अथपासून इतीपर्यंत आहे,
 असें पंडित वारंवार कंठरवानें सांगत आहेत.

(१) आणि भगवंता ! तुझे मत । कीं निर्गुणात्मक अद्वैत ।
 कळोनि माझे चरणीं रत । भक्त सकळांत तो थोर ॥ ७६

—अध्याय १ ला.

(२) एवंच समग्र गीताशास्त्र । नव्हे सगुणभक्तिहीनाचें व्याख्यान-
 पात्र ।
 हाचि एक अध्यायमात्र । काय नव्हे म्हणावा ? ॥ १७८४

हा अध्याय ज्या पोटी । त्या गीतेचिया शेवटीं ।
कृष्ण म्हणे अगा ! किरीटी । हा संवाद माझा तुझ धर्म्य ॥
१७८९

अतएव भक्ति थोर करूनी । ज्ञानयुक्त भक्ति थोर म्हणोनी ।
जो गीतार्थ वदेल त्यातुल्य त्रिभुवनीं । प्रिय नव्हे कोणी ऐसें
बोलेल. ॥ १७८६

—अध्याय १२ वा.

(३) तुसत्या ज्ञानाहुनी । ज्ञानयुक्त भक्ति श्रेष्ठ म्हणोनी ।
या गीतेंत भक्तीच थोर म्हणोनी । भगवंत वदे. ॥ १९३

—अध्याय १२ वा.

(४) वेद वेदांत पांडित्य । हेंचि कीं अद्वैत सत्य ।
आणि सगुणभक्ति हेंचि कृत्य । मनुष्यदेहीं. ॥ ११११

—अध्याय १५ वा.

(५) अतएव या भगवद्गीतेंत । ज्ञानी आणि भक्त तोचि थोर
म्हणतो अत्यंत ।
एवं उत्तम भक्त तोचि जो भागवत । भगवद्रूप जग आपणां-
मध्ये पाहतो. ॥ १८७९

—अध्याय १८ वा.

अशा प्रकारचे असंख्य उल्लेख ज्ञानयुक्त भक्तीसंबंधें दीपिकेंत आढळ-
तात. अंधभक्ति किंवा अद्वैतज्ञानरहित भक्ति मात्र मोक्ष देणारी
नव्हे. द्वैतभाव ठेवून जी भक्ती करण्यांत येते, ती पशुतुल्य होय.

दोहींत केवळ सगुणवादी । त्यांची निष्ठा अखंड भेदीं ।
जयांचें भजन वर्णिलें वेदीं । पशुतुल्य. ॥ ७०

—अध्याय १.

एवं दिव्य भगवद्भजनकर्म । हें आत्मज्ञानाविणें न कळे वर्म ।
यास म्हणा रे ! भागवतधर्म । कीं ज्ञानें श्रवण कीर्तन सगुणाचें ॥ २२९

—अध्याय ४.

तरी तो सिद्धांतविरुद्ध । जेव्हां हे भक्त न म्हणावे ज्ञानी शुद्ध ।
सर्वांत थोर ज्ञानी प्रबुद्ध । अज्ञ त्यांपरिस श्रेष्ठ आणि संमत न
म्हणावे. ॥ १८९

विरुद्ध बोले नारायण । तरी त्याचें वचन केवीं प्रमाण ? ।

त्याची टीका करावयाचेंचि कारण । मग कैचें ? ॥ १९०

ज्ञानियापरिस अज्ञ भक्त । थोर म्हणणें तों सर्वथा अयुक्त ।

यालागीं 'योगवेत्ते अधिक कोण' हें अर्जुनोक्त । वचन ज्ञानयोग
दोहीं पक्षांचा सूचवी हें सत्य ॥ १९१

—अध्याय १२.

ज्ञानहीन भक्तीनें पुण्य संग्रहीं पडून, त्याचें फल जें सुख तें प्राप्त
होईल. परंतु पुण्य सरतांच पुन्हां 'ये रे माझ्या मागल्या' असा प्रकार
सुरू होणार. ज्ञानहीन भक्तीनें अढळ मोक्षपद मिळणार नाहीं;
तत्प्राप्तीस्तव अद्वैतज्ञान व सगुणभक्ती यांचा मिलाफ झाला पाहिजे.
यावरून पंडितांचा भागवतधर्म व पंढरीच्या वारकऱ्यांचा भागवतधर्म
यांतील भेद लक्ष्यांत येईल. निव्वळ भक्ती ही ब्रह्मीभूत होण्याचा मार्ग
नव्हे. ज्ञानावांचून भक्ति पंगू होय अशी भगवद्वाणी आहे.

हठयोगादिकांनींही मुक्तिलाभ होऊं शकत नाहीं, असें पंडितांचें मत
असे. ज्ञानावांचून व भक्तीवांचून हठयोग फुकट आहे. ✓

ज्ञानावांचूनि मोक्ष नसे । सर्व वेद म्हणती ऐसें ।

अविद्या आवरण असोनि कैसे । हठयोगी मोक्ष पावती ? ॥ ९२९

हठयोगियांचें अमृतत्व । तो मोक्ष नव्हे, जाणावें अमरत्व ।

वेदांतियाचें बोलणें तच्च । अमृतत्वशब्दें ॥ ९३०

आतां हठयोगी मृत्यूपासुनी सुटती । ज्ञानयोगी मुक्ति पावती ।

ऐसें बोलतां, न तुटती । विवाद अन्योन्य ॥ ९३१

'सुटले मृत्यूपासोनी । ते मुक्त झालेच' म्हणोनी ।

ऐसा श्रुतीचा आश्रय करोनी । स्वमत स्थापिती पुन्हाही योगी ॥ ९३२

या कारणें श्रुती । विद्या अविद्या दोहींच्या गती ।

एकाच पुरुषाच्या वर्णितां तोडिती । वाद दोहीं मतांचा ॥ ९३३

कीं विद्या एक, अविद्या एक । दोन्ही जाणे जो साधक ।

अविद्येनें तरुनि मृत्यूचा पंक्र । विद्येनें अमृतत्व अनुभवी ॥ ९३४

एवं मृत्यू तरला तरी कांहीं । मोक्ष तोंपर्यंत नाहीं ।

कीं ब्रह्मविद्येनें नरदेहीं । जों स्वरूप नाहीं ओळखिलें ॥ ९३५

एवं हठयोगें मरण । तरोनिही, मोक्षाचें कारण ।
ब्रह्मविद्याच, तीविण । मोक्ष नव्हे. ॥ ९४१

—अध्याय ४.

द्याच मताचा अनुवाद पुढें पंडितांनीं अनेक वेळां केला आहे. विशेषतः आठव्या अध्यायांतील २४-२५ व साहाय्या अध्यायांतील १२-१७ या श्लोकांवरील टीका अवश्य वाचण्यासारखी आहे. तेव्हां या निरनिराळ्या वादींच्या अभिमानरोगावर भगवदुक्तीच्या यथार्थ-मात्रेचे वळसे देऊन त्यांचा भ्रम उतरण्यासाठींच पंडितांनीं हें दीपिका-रसायन तयार केलें. शिवाय कित्येक ज्ञाननिष्ठ भागवतांनाही गीतेवर टीका करितांना कितीएक महत्वाच्या शब्दांचा अर्थ न कळून, त्यांनीं त्या-विषयीं मुग्धता स्वीकारली आहे किंवा कांहीं तरी लटपटपंची करून वेळ मारून नेली आहे, हीही गोष्ट पंडितांच्या ध्यानांत आली होती. उदाहरणार्थ, भगवंतांनीं आपला अर्जुनाशीं झालेला संवाद वर्णित असतांना वारंवार 'धर्म्य' पद योजिलें आहे.—

प्रत्याज्ञावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् । ९।२
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । ११।३०
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । १८।७०

तेव्हां पंडित म्हणतातः—

एवं ऐसें 'धर्म्य' पद । भगवान् बोले प्रतिपद ।
याचा अर्थ विशद । न बोलती कोणी. ॥ १२८
निर्धर्म म्हणजे निर्गुण । सधर्म म्हणजे सगुण ।
'धर्म्य' पदें दावीं खूण । विश्वात्मज्ञानाची. ॥१२९
पुढें होईल विशद । जें जें ठायीं 'धर्म्य' पद ।
हें मंगलाचरणीं कृष्णपद । स्मरतां आठवे समग्र गीता. ॥ १३०
या कारणें जी भगवंता ! । यथास्थित हे तुझी गीता ।
वाखाणावी म्हणूनि होता । बहुत काळ संकल्प. ॥ १३१

—अध्याय १.

हल्लीं ज्याप्रमाणें आपल्या धर्मग्रंथांत लटपट्या ब्राह्मणांनीं स्वकृत श्लोकांची भेसळ करून त्या ग्रंथांची घाण करून टाकिली आहे, अशी

कित्येक समंजस चिकित्सक लोकांना जबरदस्त शंका आली आहे, त्या-
प्रमाणें तीच शंका अडीचशें वर्षांपूर्वी वामन पंडितांनाही आली होती. }
गीता व वेद हेच कायते प्रामाण्यग्रंथ आहेत असें त्यांचें मत होतें. }
यांतील प्रमेयांना पुष्टि देण्यासाठीं पाहिजे तर स्मृति व पुराणें यांतील }
आधार द्यावे. परंतु जर स्मृतिवचनें व पुराणवचनें गीतावचनाशीं }
किंवा वेदवचनाशीं विरोध करितील, तर तींच वचनें विश्वासास अपात्र, }
असत्य व त्याज्य म्हणून समजावीं, असें त्यांनीं आपलें मत कोणाचीही }
भीडमुर्वत न धारेतां स्पष्टपणें नमूद केलें आहे. दहाव्या अध्यायांत }
श्रीकृष्ण हाच परब्रह्म परंधाम होय, हें सिद्ध करित असतां, पंडित }
म्हणतात:—

हें वचन स्वयें त्या अर्जुनाचें, । आणि हें शास्त्र भारत, पंचम वेद
नाम ज्याचें ।

आणि हें जगद्वंश उपनिषत्सार साचें । श्रीमद्भगवद्गीता पाठ सर्वत्र
लोकांस ॥ ४८८

तेथें ऐसा निर्णय । आदिदेव जगत्कारण अद्वय ।

तो हा श्रीकृष्णचि ऐसा निश्चय । इतकियापरी या गीतेंत. ॥ ४८९

इतर पुराणीं व्यासवैखरी । सन्मार्गीं लावावया अनधिकारी ।

ज्यास त्यास थोर म्हणे परी । सिद्धान्त ऐसा व्यासाचा. ॥ ४९०

आणि शंका इतरां पुराणीं । कीं मतकर्तें आपणास इष्ट तैसी
स्ववाणी ।

पुराणश्लोकीं मेळवोनि घाणी । केली सकल पुस्तकांची. ॥ ४९१

पुरातन श्लोक काढिती । स्वकृत श्लोक घालिती ।

सभेंत पुस्तकें काढूनि दाविती । प्रमाणें स्वकल्पितें. ॥ ४९२

वेद आणि हे भगवद्गीता । सर्वत्र पाठ पुण्यव्रतां ।

म्हणोनी येथें काढितां घालितां । न फावे कुमत तस्करातें. ॥ ४९३

—अध्याय १०.

याच गोष्टीचा पंडितांनीं पुढें चवदाव्या, सोळाव्या व अठराव्या अध्या-
यांत अनुवाद केला आहे:—

(१) गीता पुराणें ये रीतीं । एकवाक्यता पावती ।

तत्रापि गीता उपदेशी श्रीपती । सार सर्वा उपनिषदांचें. ॥२०३

पुराणां सर्वाहुनी । श्रेष्ठ भारत म्हणुनि ।
 प्रसिद्ध त्यांत विशेषकरुनी । भगवद्वचनपीयूष हे गीता. ॥२०४
 यापुढें गोष्टी सकळा । बोलतां पावती अवकळा ।
 कीं उगवतां भावु सगळा । गतप्रभ होती नक्षत्रें. ॥ २०५
 पुराणीं जे जे विरोध । त्यांचा बरा करितां शोध ।
 सिद्धान्त ऐसा म्हणुनि होय बोध । बहु पुण्यें करोनी. ॥ २०६

—अध्याय १४.

(२) आतां 'ममैवांशो जीव' । पंचदशीं बोले देव ।
 तेंयें भेदवादी काढिती भाव । भिन्नांश म्हणोनी ॥ २०४ ॥
 त्यास कल्पित वचन । एक दाविती नवीन ।
 कीं मत्स्यादि अवतार अभिन्न । जीव भिन्नांश म्हणूनी ॥ २०५ ॥
 कल्पुनि कल्पित वाणी । हें म्हणती आहे पुराणीं ।
 दाहून कल्पित काहाणी । बोलती वेदास, गीतेस, युक्तीसही
 विरुद्ध ॥ २०६ ॥

—अध्याय १६.

(३) जरी बोले ऐसें पुराण । तथापि त्यांच्या सुखीं तें अप्रमाण ।
 कीं ते कल्पितश्रुति करिती निर्माण । त्या वेदपाठकांस पुसतांच
 उडती ॥ २०८ ॥

पुराणें पाठ नसती । त्यांत वेदास गीतेस जीं न मिळती ।
 तीं अप्रमाणें वाटती । कीं काडीचोर तो पाडी चोर ॥ २०९ ॥
 गीता पाठ सर्वत्र । तैशाच वेदांच्या शाखा मात्र ।
 यांत त्यांची वाणी अपवित्र । रिवीं न शके ॥ २१० ॥

पुराणें पुस्तकींच असती । त्यांत त्यांच्या कल्पना नाचती ।
 नवे श्लोक निर्मुनी घालिती । काढिती श्लोक व्यासाचे ॥२११॥

—अध्याय १७.

(४) आतां 'संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्' हे वेदवाणी । तरी तींचा अर्थ
 बोलतो चक्रपाणी ।
 कीं, 'काम्य त्याग संन्यास;' आणि गांडीवपाणी । सुभद्रापती
 श्रोता गृहस्थ ॥ ११७ ॥

वेदान्तसूत्रवक्ता व्यास ! वक्ता गीतेचा जगन्निवास ।

जो अधिकारी या श्रवणास । तौचि वेदांतश्रवणास अधिकारी

॥ ११८ ॥

गीतेस जें जें संमत । तें तेंचि वेदांत मत ।

गीतागुरूप जो सिद्धान्त । तौचि वेदांत जाणावा ॥ ११९ ॥

—अध्याय १८.

पंडित हे एकंदरीत फार धोरणी, सारासारविचारी, कल्पक, निस्पृह, सत्याभिमानी व वाणीचे खंबीर असे होते. सत्याचें प्रतिपादन करितांना त्यांनीं कोणाचीही भीडभाड धरलेली दिसत नाही. आपले ग्रंथ कोणी वाचोत वा न वाचोत, दुसऱ्याच्या आराधनेसाठीं, लौकिकासाठीं किंवा लोकप्रियतेसाठीं सत्यास धाव्यावर वसवून दंभ किंवा मुग्धता स्वीकारावयाची नाही हा त्यांचा दृढ संकल्पच होता. सत्यनिष्ठेनें उचंबळून हा आपला वाणा पंडितांनीं अनेक ठिकाणीं स्पष्टपणें निर्दिष्ट केलेला आहे. गीते-मध्ये केवळ एकट्या भगवंताची अनन्य-अव्यभिचारिणी-भक्ति उपदेशिलेली आहे. श्रीकृष्ण म्हणजे गीताकार हाच या भगवंताचा, परब्रह्माचा, परंधामाचा सर्वश्रेष्ठ ईश्वरोपाधियुक्त अवतार. ज्याला ज्याला म्हणून गीता पूर्णपणें समजली, त्याच्या त्याच्या अंतःकरणांत अद्वैत व श्रीकृष्णाविषयीं अव्यभिचारिणी सगुणभक्ति वाणलीच पाहिजे. सर्व जीवात्मे-हें सर्व विश्व-जरी एकाच परमात्म्याचे-एकाच चैतन्याचे-अंश आहेत, तरी त्यांत उपाधियोगानें उचनीचभाव उत्पन्न झालेला आहे. ज्यांना अद्वैतज्ञान प्राप्त झालें नाही, ज्यांना गीतेचा बोध झाला नाही, किंवा ज्यांना अव्यभिचारिणी सगुणभक्तीचें तत्त्व उमजलें नाही, त्यांनीं श्रीकृष्णाव्यतिरिक्त अनेक देवतांचें भजनपूजन केलें तर कांहीं तरी क्षम्य आहे; परंतु गीतार्थ ज्यांच्या चित्तांत पूर्णपणें वाणला आहे, जे प्राकृत जनांसाठीं गीतेवर टीका करण्याची महत्वाकांक्षा धरून आपल्या वाणीला चाळवितात, त्यांनीं 'सर्वदेवान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि तत्त्वतः ॥' असें असंदिग्ध वचन देणाऱ्या गीताकार परमात्म्या श्रीकृष्णाला सोडून, मंगलाचरणीं इतर देवांच्या भजनीं लागणें आणि पुन्हा अव्यभिचारिणी भक्तीचे गोडवे गाणें

यासारखें दुसरें अश्लाघ्य खूळच नाही, असें पांडित म्हणतात. गीते-वरील टीकाकाराला मंगलाचरण करणें असेल तर श्रीकृष्णाचेंच केलें पाहिजे. ग्रंथापण करणें असेल तर तें श्रीकृष्णासच केलें पाहिजे. कारण त्याहून अधिक पराक्रमी, अधिक ईश्वरोपाधियुक्त, अधिक तेजस्वी व अधिक मंगल असें कोणतेंही सगुण दैवत असणें शक्य नाही. गीता-टीकाकारांनीं कृष्णाशिवाय इतर क्षुद्र देवतांच्या भजनीं लीन होणें, म्हणजे आपल्या अज्ञानाची किंवा दंभाची टिमकीच वाजवणें आहे, भग-वंताच्या उक्तीस हरताळ लाविणें आहे व श्रेष्ठ गुरूला सोडून क्षुद्र बट-कीची सेवा करणेंच आहे असें पांडित समजतात. या एकंदर गोष्टीविषयीं यथार्थदीपिकेंतून थोडेसे उतारे दिल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही.

(१) मंगलाचरणीं क्षुद्र देवता । त्यांस कठीण अत्यंत हे गीता ।
विना गीताकार अनंता । कोण टीकाकार टीका करील
गीतेची ? ॥ ६७९ ॥

अद्वैताच्या आश्रयें । ब्रह्मचि सर्व देवता या निश्चयें ।
आम्ही ज्ञानी जगद्गुरु स्वयें । ऐसें मानुनि वर्म चुकलें
भक्तीचें ॥ ६८० ॥

ब्रह्म सर्वत्र सम । तरी घरची बटिक काय नव्हे ब्रह्म ।
कां तिचें श्रवण कीर्तन न करावें परम ? । कां मंगलाचरण
तीचें करूं नये ? ॥ ६८१ ॥

देवता विघ्न हरी । तेच मंगलाचरणीं वंदावी कां परी ? ।
एवं ब्रह्म सर्व, परि उच्चनीच पायरी । एकएकाची उपाधि-
भेदें ॥ ६८२ ॥

एवं ईश्वरोपाधियुक्त निर्गुण । तेंचि एक भजावें सगुण ।
हें न कळोनि गीताप्रोक्त खूण । तक्र पिती दुग्ध म्हणोनि ॥ ६८३ ॥

हें परटीकादूषण । आणि स्वटीकाभूषण ।
अभिमानें कां न्यायें हे विचक्षण । पाहोत पूर्ण दीर्घ-
दृष्टी ॥ ६८५ ॥

—अध्याय ९.

(२) आतां हे यथार्थदीपिका । यथार्थ गीतार्थ त्याची दीपिका ।
कालियुगतांत प्रकाशिका । गीतार्थाची प्रगटली ॥ ११४५ ॥

भीड कोणाची नाही । विरुद्ध अर्थ नावडे कांहीं ।
संमत वेदां आणि व्यासादिकांहीं । मूलग्रंथातें तें बोलणें ॥

—अध्याय ११.

(३) तत्त्वतां अर्थ ठायीं पडो, न पडो । सर्वास टीका आपुली आवडो
हा भाव असे, तरी झडो । जिव्हाच हे ॥ १८१४ ॥

जे निवेधिले टीकाकार । बहुतांस त्या अर्थी अत्यंत आदर ।
ते या टीकेचा करिती अनादर । कळत ऐसें, भगवत्प्रीत्यर्थ
बोललों ॥ १८१५ ॥

अष्टादर्शां म्हणे भगवंत । कीं भक्ति थोर करूनी अत्यंत ।
जो गीतार्थ माझ्या भक्तवृंदांत । सांगेल तैसा प्रिय 'न भूतो
न भविष्यति' ॥ १८१६ ॥

या वचनाकडे वृष्टी देवोनी । गीतार्थ पाहतां भक्तिश्रेष्ठत्वा-
वांचोनी ।
अवाधितार्थ न घडे म्हणोनी । बहुतां स्थळीं देखिलें आणि
दाविलें ॥ १८१७ ॥

भक्ति थोर सर्वांपरिस । तेचि कीं अपरोक्षबोधें सुरस ।
ज्ञानहीन भजणें विरस । लवणावीण अन्न जैसें ॥ १८१८ ॥

त्या भगवंताच्या वचना । लक्ष्मि या टीकेची रचना ।
करितों, जे मत्सरयुक्त जना । आवडोचि ना ॥ १८२४ ॥

माझ्या आत्मया भगवंत आवडो । त्याची कृपा मजवरी पडो ।
वरकड घडणार तें घडो । वामन म्हणे ॥ १८२५ ॥

जे अनन्य भक्त । ते या ग्रंथीं होतीच अनुरक्त ।
बाधित अर्थीं जे आसक्त । ते तों अभक्त लेखावे ॥ १८२६ ॥

वृष्टी देवोनि लौकिकीं । आपण एक मोक्षार्थी म्हणूनी लोकीं ।
मिरवूं जाय, त्यास उत्तमश्लोकीं । भक्ति कोठोनी
उपजेळ ॥ १८३० ॥

तो द्भार्थ गीता पाहे । भळती एक टीका धरूनि राहे ।
त्या ज्ञानाभिमानप्रवाहीं वाहे । स्वहिततत्पर नव्हे
म्हणोनी ॥ १८३१ ॥

त्यास हे कां रुचेल टीका ? । चोर गोड न मानी मृगांका ।
बाधितार्थ जरी आपणास कळला जितका । तितकाच
गोड तो मानी ॥ १८३२ ॥

या प्रकारचे नर फार । ज्यांस सार वाटे असार ।
 त्यांस दृष्टी पडे जरी अर्थ सार । तरी प्रिय नव्हे ॥१८३३ ॥
 कीं जो अर्थ वदतां आपण । जनांत म्हणवी निपुण ।
 त्यास बाध लागतां ज्ञातेपण । आपलें उडतसे ॥ १८३४ ॥
 स्वहिताची चाड असे । तरी जो अर्थ सार दिसे ।
 त्याच अर्थीं बुद्धि वसे । सोडी बाधिता अर्थतिं ॥ १८३५ ॥
 भक्तचि हे टीका वंदिती । अभक्त तितके निंदिती ।
 दोन्ही समान, एक जगन्मय जगत्पती । संतुष्ट होईल तेंचि
 पुरे ॥ १८३६ ॥

—अध्याय १२.

(४) जे निर्मात्सर यती । ते तों हाचि अर्थ मानिती ।
 जे साभिमान त्यांची भीड किती ? । कीं त्यांस भिडनी बो-
 लावें अन्यथा ॥ २९७ ॥

हे यथार्थदीपिका । यथास्थित अर्थाची प्रकाशिका ।
 स्वयें भगवंत करितो टीका । भीड येथें कोणाची ? ॥ २९८ ॥

—अध्याय १८.

(५) वंदिती पूजिती तुझे चरण । तरी अंतरीं इतरदेवताशरण ।
 करिती क्षुद्रदेवतामंगलाचरण । इच्छोनि निर्विघ्न कविता-
 स्फूर्ती ॥ २९९ ॥

जर्गी मिरवोनी सिद्धी । आपल्या टीकांची केली प्रसिद्धी ।
 तथापि नाहीं झाली अर्थसिद्धी । यथार्थगीतारहस्याची ॥ ३०

—अध्याय ९.

अशा तऱ्हेचे वाणेदार, निर्भोड उद्गार वामनपंडितांनीं वारंवार काढलेले आढळतात. दांभिक, बोकेसंन्यासी, क्षौरीसोदे, आणि ज्ञानी-पणाचा व निस्पृहत्वाचा आव घालून लोकप्रियता व लौकिक यांसाठीं धडपडणारे छत्री लोक यांसंबंधें पंडितांच्या मनांत किती तिट्कारा वाणला होता, हेंही वरील उतान्यांवरून स्पष्ट होतें. सत्यापुढें व भगवद्रचनापुढें आपण कोणाचीही चाड धरणार नाहीं ही भीष्म-प्रतिज्ञा तडीस नेण्यांत पंडितांनीं आपल्या अंगचें अतुल नीतिधैर्य जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें आहे, यांत तिळमात्र शंका नाही.

जेथें जेथें भगवदुक्तीचा विपर्यास झाला असें त्यांना खात्रीनें वाटलें, तेथें तेथें प्रतिपक्षावर तीव्र प्रहार करण्यांत त्यांनीं मुळींच कसूर केली नाहीं, मग तो प्रतिपक्षी भाष्यकार असो, एकादा लोकप्रिय सिद्ध असो वा व्यासपीठावरून गीतेची व्याख्या करणारा एकादा आपला समकालीन महापंडित असो ! टिळेमाळा करून, भागवत धर्माचा टेंभा मिरवून, भक्तिहीन बुद्धीनें एकादशीचे उपासतापास करून सर्व वेळ गप्पाष्टकांत घालविणाऱ्या कर्मठांचाही पंडितांनीं चांगला समाचार घेतला आहे. एकादशीला उपवास करण्याला ऋषींनीं सांगितलें आहे; परंतु लोक त्या शासनाचें खरें मर्म ध्यानांत न ठेवितां केवळ बाह्य कसरती व दिखाऊ कर्मे कशीं करितात व एकंदरीत त्यांच्याकडून निर्जीव देहाला आलिंगन देण्याचे हास्यास्पद प्रकार कसे घडतात, यांचें पंडितांनीं नवव्या अध्यायांत असें वर्णन केलें आहे:—

नामावांचूनि सदाचार । ते सकळही वेडेचार ।

पाय उचलौनी मूत्राची धार । निराळी सोडी श्वानही ॥ १०७९ ॥

नामावांचूनि आंधोळी । त्या वेडुकांच्या बुड्या जळीं ।

जळीं सर्वदा असे मासोळी । दुर्गंध अंगीं अनिवार ॥ १०८० ॥

हरिनाम न म्हणे वाचा । निराहार उपवास एकादशीचा ।

वाशिग अलंकार मस्तकाचा । बांधिजे जे रीती पाठीसी ॥ १०८१ ॥

अहोरात्र जागर उपवास । उपयोगी हरिनामकीर्तनास ।

म्हणोनि निद्राहार जनास । ऋषि ते दिवशीं वर्जिती ॥ १०८२ ॥

हें स्पष्ट बोलतां जन । कीर्तन करिती करोनि भोजन ।

म्हणोन करते जाले शासन । उपवासाचें ॥ १०८३ ॥

विशेषें एकादशी दिनीं । ऋषि म्हणती करावीं दोनीं ।

अहोरात्र जागरणीं । एवं कीर्तनीं तात्पर्य ॥ १०८४ ॥

उपवास करी निराहार । सोंकटीं खेळोनि जागर ।

तो नव्हे व्रताचा बडिवार । मुख्य कीर्तन ऋषि बोलती ॥ १०८५ ॥

सासू सुनांचें भांडण । घडला उपवास जागरण ।

तें पुण्य एकादशीचें, कारण । जालें विमान जावया ॥ १०८६ ॥

म्हणोनि हरिकीर्तनाविण । निराहार आणि जागरण ।

करिती, त्यांसही व्रतगुण । होय, अमृतें अमरता जैसी काकासी ॥

कावळा अमृत प्याला ! वेश अवघा अमर जाला ।
 म्हणोनि अमृत मिळतां मानव भला । न करी पान कावळा म्हणोनी ॥
 टाकोनी हरिकथामृत । निराहारी वसे जागत ।
 फळ देईलही व्रत । परि नव्हे कृपापात्र देवाधिदेवाचें ॥ १०९० ॥
 वाणीही मेळवी धन । धनचि मेळवी रायाचा प्रधान ।
 परि तो रायासमान । ग्राम्य तुच्छ धनिक हा ॥ १०९१ ॥
 क्षण निद्रा येतां दिवसा । भंग जाला उपवासा ।
 हरिनामप्रताप नव्हे ऐसा । कीं नाम पूर्ण करी न्यूनतें ॥ १०९२ ॥
 व्रत सफळ नामें परम । विना नाम सकळ अंगहीन कर्म ।
 एकादशी तें भागवतधर्म । नामावांचून, शव जैसैं विनाप्राण ॥ १०९३ ॥

—अध्याय ९.

वरील उताऱ्यांत पंडितांचा भागवतधर्माविषयींचा सदभिमान व हरिनामकीर्तनावरील अकृत्रिम प्रेम हीं सारखीं प्रस्फुरत आहेत. भक्तिहीन कर्मठांची ही अडीचशें वर्षांपूर्वींची स्थिति आजकालही तंतो-तंत तशीच दृष्टीस पडत आहे. अशा कर्मठांचाच समाजांत असंख्य भरणा आज जर आपल्याला प्रत्यक्ष दिसत आहे, तर आपली धर्म-बुद्धि निःसत्त्व झाली आहे व भागवतधर्म निर्जिव झालेला आहे, असें म्हणणें वावगें होईल काय? या उताऱ्याप्रमाणेंच पंडितांनीं भागवतधर्माची व्याख्या अनेक ठिकाणीं केली आहे:—

कीं प्रथम कर्मकांड । त्यापुढें उपासनाकांड ।

तिसरें तें ज्ञानकांड । मधील कांड उपासना ॥ ८०२ ॥

तीं कांडियांचा जंस । मधली कांडी स्पर्शली दोहींस ।

खालील वरिलीस आणि वरिली खालिलीस । कांडी स्पर्शली नसे
 जे रीती ॥ ८०३ ॥

ज्ञानास नातळे कर्म । कर्मास नातळे ब्रह्म ।

उपासनारूप भागवतधर्म । दोहींस लागला ॥ ८०४ ॥

सर्वही तोचि वासुदेव । जो जडालंकारीं चित्सुवर्ण स्वयमेव ।

इत्यादि कीर्तनादिकींही सर्वात्मभाव । ज्ञानाश्रित भागवतधर्म ये रीती

—अध्याय १२.

ज्यास ज्ञानाची लागली गोडी । सगुणीं अत्यंत आवडी ।
 त्याणें या भागवतधर्मामूर्तीं बुडी । यावी आणि बाहेर न निघावें ॥
 गार उदकाची उदकीं । बुडवितां हळुहळु विघरेच कीं ।
 तैसा सर्वाकार सर्वेश या *उत्तम श्लोकीं । जो बुडी देतो तो अनन्य
 तद्भक्त ॥ २९४६ ॥

यावेगळे धर्म सकळ । टाकून आश्रय त्याचाच केवळ ।
 धरितां वाणे पुष्कळ । सर्वात्मता समाधी ॥ २९४७ ॥

—अध्याय १८.

हा भागवतधर्म पाळण्याला, ईश्वराची तादात्म्यानें भक्ती करण्याला व मन निवांत आणि निश्चळ राहण्याला, एकांत स्थळें किंवा गिरिगुहा पाहिजेत असें नाही. परंतु विप्रथी, आळशी, लोभी, विलासी अशा प्रकारची मंडळी मात्र टाळली पाहिजे; कारण अशी मंडळी स्वतः पुण्यसाधन न करितां, दुसऱ्या साधुसंतांचीं मनें चंचळ व दूषित करण्याचा मात्र प्रयत्न करिते. प्रेमळ भगवद्भक्तांची संगती सोडून भगवद्धिंतनाकरितां किंवा ध्यानसमाधीकरितां विविक्त प्रदेशांत जाण्याची जरूरी नाही. भागवतधर्माचें संगोपन भक्तसभांतच झालेलें आहे व अशा सभा टाळणें म्हणजे केवळ अज्ञान होय. तेराव्या अध्यायाच्या दहाव्या †श्लोकांतील 'जनसंसदि' या पदाचें विवरण करितांना पंडितांनीं हे विचार नमूद केले आहेत. भक्तसभेंत जातिभेद किंवा अन्य भिन्नभावही राहूं शकत नाही असेंही पंडितांनीं त्याच स्थळीं सुचविलें आहे.

जनवार्ता करिती जन । काय तेथें घडेल भजन ।

म्हणोनि कंटाळे मन । एकांतवास तरी घडे ॥ ७३५ ॥

आणि ते म्हणावी जनसभा । जेथें विसरले श्रीवल्लभा ।

ज्या सभेंत तो सादर उभा । ते हरिकीर्तनसभा जनसभा न म्हणावी

* मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ॥ १८।६५

† मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १३।१०

जो असुनि वैकुंठीं नसे । वसोनि योगियांच्या हृदयीं जो न वसे ।
 तो स्वकीर्तनीं वसे, कीं तेंथें गवसे । कामधेन्वचे स्तनीं जेंवि दुग्ध ॥
 ऐसा हरिकथासमाज । ते जनसभा म्हणतां वाटे लाज ।
 श्रवणरंघ्रें रिधे हृदयीं महाराज । देवाधिदेव श्रीपती जे सभे ॥७३८ ॥
 श्रवण करितां परीक्षिती । न पुरे योगियां भक्तां क्षिती ।
 श्रीमद्भागवतार्थ लक्षिती । कीं सर्वभूर्तीं वासुदेव ॥ ७३९ ॥
 भीष्माचिया देहावसानीं । शरपंजराभोंवते योगी मुनी ।
 ते जनसभा काय म्हणोनी । म्हणवेल ? ॥ ७४० ॥
 वक्ता सूत जातिहीन । श्रोते शौनकादि मुनि सज्जन ।
 श्रोते बदरीस तपोधन । वक्ता नारायण नरसखा ॥ ७४३ ॥
 एवंच जेथें अध्यात्मकथा । ते जनसभा नव्हे सर्वथा ।
 गाती ऐकती जगन्नाथा । जे सभेमध्ये ॥ ७४४ ॥
 तेच वर्जावी जनसभा । जेथें न वर्णिती पद्मनाभा ।
 एकांतीं ध्यावें श्रीवल्लभा । यदर्थं विविक्तदेशसेवित् ॥ ७४५ ॥
 क्षण एकांतीं न वैसवे । जनसभे वैसतां न उठवे ।
 जनवार्तेपुढें केंवि आठवे । कैवल्यनाथ ? ॥ ७४७ ॥
 सरलियाही संसारवंदा । क्षण नाठवी मुकुंदा ।
 देखोनी ग्राम्यजनवृंदा । त्यांत कंठी तो काळ ॥ ७४९ ॥
 जरी जनसभा न सांपडे । तरी निजे उलथा पालथा पडे ।
 समानशळि मिळतां गडे । द्यूतकर्म सांगटीं आरंभी ॥ ७५० ॥

—अध्याय १३.

पंडितांचा काळ ठरविण्याचें साधन यथार्थदीपिकेंत नाहीं. परंतु त्यांनीं
 यथार्थदीपिकेंत (१५।१६०३) आपल्या ' निगमसार ' नामक ग्रंथाचा
 उल्लेख केला आहे. निगमसाराच्या शेवटीं ग्रंथसमाप्ति शके १५९५
 म्हणजे इ. स. १६७३ या सालीं झाल्याचें आहे. आतां पंडितांनीं
 निरनिराळ्या टीकांचें जें खंडण केलें आहे त्याविषयीं हंस आपल्या
 निबंधांत लिहितात कीं, यथार्थदीपिकेंत " प्राकृत टीकाकारांच्या नांवाचा
 उल्लेख स्पष्ट नाहीं व बहुवचनी प्रयोग योजिलेला आहे, यामुळें अनेक
 टीकाकारांस लक्षून बोलल्यासारखाही भास होतो; तथापि ज्ञानेश्वरावांचून

१ हंसकृत वामनपंडितावरील निबंध. पृष्ठ ४५-४६.

अन्य टीकाकारांची मुळीच प्रसिद्धि नाही; व सिद्धीच्या साधनाने टीकांची जगांत प्रसिद्धि केली हा आरोप ज्ञानेश्वरावर फार चांगल्या प्रकारे लागू होतो.” या विधानावर बरेचसे आक्षेप घेतां येण्यासारखे आहेत. एक तर वामनपंडितांच्या वेळीं म्हणजे इ. स. १७०० च्या सुमारास गीतेवर बऱ्याच प्राकृत टीका झालेल्या होत्या व त्यांपैकी कांहीं तर विलक्षणच विस्तृत आहेत, असें अलीकडे आढळून आले आहे. पंडितांच्या वेळीं पुढील प्राकृत गीताटीका अस्तित्वांत होत्या व त्या हल्लींही उपलब्ध आहेत :—

१ ज्ञानेश्वरांची भावार्थदीपिका.

२ दासोपंतांचा गीतार्णव. (हा ‘महाराष्ट्रकर्वांत’ प्रसिद्ध होत आहे. हा ग्रंथ १,२५,००० आहे असें म्हणतात.)

३ दासोपंतकृत गीतार्थबोधचंद्रिका व इतर टीका.

४ मुक्तेश्वरकृत गीतेचें भाषांतर.

५ उद्धवचिद्धनकृत गीता-सवाई.

६ तुकारामकृत गीतेचें अभंगात्मक भाषांतर.

७ रंगनाथस्वामिकृत चिदानंदलहरी.

याशिवाय आणखी अनेक प्राकृत टीका इ. स. १७०० च्या पूर्वी झालेल्या असतील, परंतु त्या अद्याप उपलब्ध झाल्या नाहीत. तेव्हां टीकाकार या बहुवचनांत केवळ ज्ञानेश्वरांच्या अंतर्भाव होतो, असें नाही. तर त्यांत वरील सर्व ग्रंथकर्ते जमा केले पाहिजेत, हें उघड आहे. आतां ‘क्षुद्रदेवतामंगलाचरण,’ ‘धर्म्यपद,’ ‘सिद्धी मिरवणें,’ ‘हठयोगाचा पुरस्कार’ ‘अप्रयोजक दृष्टान्त’ ‘जनसंसद्’

१. मार्गे पृष्ठ ३२ वरील (५) हा उतारा पहा.

२. इ. स. १५५१-१६१६. (समाधिकाळ, शके १५३७ माघ वद्य षष्ठी).

३. इ. स. १६०९-१६६०.

४. इ. सनाचे सतराव्या शतकाचा पूर्वार्ध.

५. इ. स. १६०८-१६४९.

६. इ. स. १६१२-१६८४.

७. गीता ९।६ यावरील ज्ञानेश्वरी व दीपिका यांतील टीका पहा.

८. मागील पानावरील उतारा व त्या प्रसंगाची ज्ञानेश्वरी टीका पहा.

‘*गीताकथनाचें फळ’ इत्यादि मुद्यांवरील पंडितांनी दिलेले यथार्थ टोमणे ज्ञानेश्वरांना पूर्णपणें लागू पडतात यांत संशय नाही. तसेंच पंडितांनी आपल्या टीकेला यथार्थदीपिका हें नामाभिधान दिलें, त्या वेळींही त्यांचा कटाक्ष ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदीपिकेवर असावा, हेही संभवनीय आहे. परंतु याशिवाय अनेक वादविषय यथार्थदीपिकेंत आले आहेत, त्यांचा ज्ञानेश्वरांशीं मुळींच संबंध नाही. चार्वाकादि नास्तिक, भेदवादी, निर्गुणैकवादी इत्यादिकांवर जे सणसणीत कोरडे ओढले आहेत, त्यांचा तर ज्ञानेश्वरांशीं वादरायण संबंधसुद्धां जोडतां येत नाही. तशांत कित्येक ठिकाणीं ‘कोणी अलीकडाल टीकाकार’ असेही शब्द पंडितांनीं योजिलेले आहेत.—

अलीकडील कोणी टीकाकार । करुनि त्या पक्षाचा अंगीकार ।
‘ज्ञानियास नलगे सगुण साकार’ । बोलती ऐसें ॥ १९० ॥

—अध्याय १२.

अलीकडील कोणी भळे । अनुभवी जरी जाले ।

त्यांसही मनीं संस्कार राहिले । त्या ग्रंथांचे इत्यादि ॥ ६०५ ॥

—अध्याय १५.

अर्थात् हे टीकाकार पंडितांचे समकालीन असले पाहिजेत हें उघड आहे. त्याप्रमाणेंच—

कोणी प्राकृत ग्रंथकार । मनास म्हणती भोक्तृत्वप्रकार ।

तो तों सर्वथा विरुद्ध विचार । प्रमाण, अनुभव, युक्तीसही ॥ १४७६ ॥

—अध्याय १२.

या ओवींत व पंधराव्या अध्यायांतील नवव्या श्लोकावरील टीकेत ज्या प्राकृत टीकाकारांचा पंडितांनी उल्लेख केला आहे, त्यांत ज्ञानेश्वरांचा अंतर्भाव होत नाही. कारण ज्ञानेश्वर मनाचे ठिकाणीं भोक्तृत्व मुळींच मानीत नाहींत. तेव्हां याचा इत्यर्थ इतकाच कीं, पंडितांनीं ज्ञानेश्वरांवरच असा विशेष कटाक्ष ठेवलेला दिसत नाही. ज्यांचें ज्यांचें म्हणून मत गीतावचनांशीं विसंगत असें भासलें, त्यांच्या त्यांच्यावर त्यांनीं सप्रमाण टीका केली आहे. तेव्हां ‘बहुवचनीं प्रयोगं योजित्यामुळें अनेक टीकाकारांस लक्षून बोलल्यासारखा’ जो भास कै० हंसांना झाला तोच

* गीता १८।६८ यावरील ज्ञानेश्वरी टीका व पंडिती टीका पहा.

खरा होता, व ज्ञानेश्वरांसंबंधे त्यांनीं जें विशेष अनुमान काढिलें आहे तें ठार लंगडें पडतें.

५ आतांपर्यंत यथार्थदीपिकेची जी चांचणी करण्यांत आली, तीवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, भगवंतांनीं सच्चिदानंदनामक यतिरूपानें वामनपंडितांस भेट देऊन ब्रह्मविद्यारहस्याचा म्हणजे ज्ञान-निष्ठ सगुणभक्तीचा उपदेश केला. पंडितांना प्राकृत भाषेचा अभिमान होता, त्यांची प्राकृतरचना प्रयोगशुद्ध आहे व संस्कृताभिमानांनी पंडितजनांचा त्यांना किळस होता. गीतेचा यथार्थ अर्थ व्यक्त करण्यासाठीं पंडितांनीं दीपिका रचिली. काव्य रचण्याचा त्यांचा हेतूच नव्हता व गद्य ग्रंथाचा प्रघात असता, तर त्यांनीं ही टीका गद्यांतच लिहिली असती असें अनुमान होतें. गीतेंत केवळ भागवतधर्म आहे व त्याचें मुख्य लक्षण अद्वैतज्ञानयुक्त सगुणभक्ति हें होय. ज्ञानहीन सगुणभक्तीस, तसाच भक्तिहीन अद्वैतज्ञानास भागवतधर्मांत थारा नाही, हा पंडितांचा आद्य सिद्धांत व याचेंच स्पष्टीकरण त्यांनीं पहिल्या अध्यायाच्या आरंभापासून तों अठराव्याच्या समाप्तीपर्यंत यथास्थित भगवदुक्तीला अनुसरून केलें आहे. श्रीकृष्ण हें चैतन्याचें ईश्वरोपाधियुक्त स्वरूप होय व सगुणभक्ति त्याचीच केली पाहिजे. इतर देवता उपाधिभेदानें कमी दर्जाच्या द्वाणून क्षुद्र होत. तेव्हां ज्याला गीतेचा बोध झाला आहे, त्यानें श्रीकृष्णाव्यतिरिक्त अन्य देवतेचें भजन करूंच नये. पंडितांचा ज्ञानेश्वरांवरच विशेष कटाक्ष आहे, असा प्रकार मुळांच नाही. ज्यांनीं ज्यांनीं जाणून किंवा चुकून गीतेचीच विपर्यास केला आहे, त्यांच्यांवर पंडितांनीं आक्षेप घेऊन यथार्थ अर्थ स्पष्ट केला आहे. धर्मासंबंधे हल्लींची समाजस्थिति व पंडितांच्या वेळची स्थिति बहुतेक सारखीच भासते. हल्लीं जसे निर्गुणवादी, प्रत्यक्षवादी, भेदवादी, नास्तिक वगैरे निरतिराळे पंथ आहेत, तसेच त्या वेळीं होते. हल्लींचा केवळ सगुणवादी वारकरी पंथ त्या वेळीं उदय पावला होता. हल्लीं जसे बरेचसे संभावित लोक कुटाळक्या करण्यांत, पत्ते खेळण्यांत किंवा बुद्धिवळाच्या पटावर लढाया मारण्यांत सर्व वेळाचा चुराडा करून ईश्वराचें भक्तिपूर्वक स्मरणही करीत नाहीत, तशीच स्थिति त्या वेळींही होती. दाम्भिक, सिद्ध, बायावापड्यांना

फसविणारे गोसावी, द्रव्यासाठीं हपापलेले पुराणीक, बोकेसंन्यासी यांचा जसा हल्लीं, तसा पंडितांच्या वेळांही सुळसुळट होताच. आपल्या धर्मग्रंथांत घुसडाघुसडीचा प्रकार आहे, अशी जशी हल्लीं बऱ्याच विचारी मनुष्यांस शंका आलेली आहे, तशी पंडितांसही आलेली होती. पण आमच्या मते जोपर्यंत मानवी स्वभावांत विलक्षण क्रान्ति झाली नाही, तोपर्यंत कोणत्याही देशांत अशा प्रकारचीं सर्व सोंगें सर्वकाळीं सांपडणारच. पंडितांचा काळ म्हणजे जेव्हां मुसलमानी हैदोसाला त्रासून महाराष्ट्रांनै स्वराज्य स्थापण्याचा अकटोविकट प्रयत्न केला व अखेर यश मिळविलें तो होय. परंतु पंडितांनीं त्याविषयीं कोठें अक्षरही काढलेलें नाही.

६ आतां निःसंदेह पंडितांचे असे कोणते ग्रंथ ठरतात तें पाहूं व नंतर त्यांजविषयींच्या दंतकथांचा त्रोटक ऊहापोह करूं.

यथार्थदीपिकेंत पंडितांनीं 'निगमसार,' 'कर्मतत्त्व,' व 'ब्रह्मैस्तुति' या तीन स्वकृत प्रकरणांचा उल्लेख केला आहे. या तिन्ही ग्रंथांचा गीतेवरील समश्लोकींत उल्लेख असून, शिवाय 'हरिनामसुधा,' 'योगवासिष्ठ' व 'श्रुतिसार (संस्कृत)' या आणखी तीन स्वकृत ग्रंथांचा तांत निदेश आहे 'गीतार्णवसुधा' हाही ग्रंथ पंडितांचाच आहे, कारण त्यांतील गीतावचनार्थांचे श्लोक समश्लोकींतून जसेच्या तसेच घेतले आहेत. 'कर्मतत्त्व' या ग्रंथांत 'निगमसार' व 'चित्सुधा' यांचा उल्लेख आहे, 'चरमगुरुमंजरींत' गीतेवरील टीकेचा मुग्ध निदेश आहे, आणि 'मंजरींतील' बरेच श्लोक 'उपादानांत' आहेत; तेव्हां हींही प्रकरणें वामनपंडितांचींच ठरतात. 'अनुभूतिलेश' या संस्कृत ग्रंथांत मलय-

१. यथार्थदीपिका, अ० १५-ओ० ६०३ पहा.

२. दीपिका, १५-२६१ पहा.

३. दीपिका, १५-२१८ पहा.

४. समश्लोकी, १२ (उपोद्घात)-८४ पहा.

५. समश्लोकी, १३ (उपोद्घात)-८८-८९ पहा.

६. समश्लोकी, १२ (उपोद्घात)-८५ पहा.

७. कर्मतत्त्व, ८-७८ पहा.

८. चरमगुरुमंजरी, १३८ पहा.

९. मागें पृष्ठ २० वरील टीप पहा.

पर्वतावर झालेल्या भगवत्साक्षात्काराची यथास्थित हकीकत आहे, तेव्हां तेही प्रकरण पंडितांचें निःसंदेहच ठरतें.

गीतार्थ वर्णितां ग्रंथ वाढेल अपरांपर ।

समश्लोकीं प्रतिज्ञा हे केली यास्तव माधवें. ॥

—समश्लोकी,—उपसंहार ५.

या श्लोकावरून समश्लोकीच्या नंतर पंडितांनीं यथार्थदीपिका रचिली असें सरळ अनुमान निघतें. अशा प्रकारानें वामनपंडितांचे एकंदर १३ ग्रंथ निःसंशय कायम करितां येतात. ते येणेंप्रमाणें—१ अनुभूति-लेश (संस्कृत), २ श्रुतिसार (संस्कृत), ३ निगमसार, ४ हरिनामसुधा, ५ चित्सुधा, ६ गीतार्णवसुधा, ७ कर्मतत्त्व, ८ ब्रह्मस्तुति, ९ *योगवासिष्ठ, १० समश्लोकीगीताटीका, ११ यथार्थदीपिका, १२ चरमगुरुमंजरी व १३ उपादान. हीं सर्व प्रकरणें वेदांतविषयक आहेत, व बहुतेक सर्व श्लोकवद्ध आहेत. अक्षरवृत्तांचें बंधन असूनही पंडितांची रचना या सर्व प्रकरणांतून यथार्थदीपिका व निगमसार या ओवीवद्ध प्रकरणांप्रमाणेंच जोरदार, प्रौढ, सरळ व वळणशुद्ध आहे. विषयप्रतिपादनाची शैली थेट यथार्थदीपिकेसारखीच आहे. कित्येक मुद्यांसंबंधें तर यथार्थदीपिकेंत याच प्रकरणांवर हवाला दिलेला आहे. या सर्व प्रकरणांत हरिनामसुधा व कर्मतत्त्व हीं प्रकरणें फार मधुर, रसाळ व भक्तीनें थवथवलेलीं आहेत; व त्यांतील बरेचसे वेंचे देण्याचा आम्हांस मोह पडत आहे. परंतु स्थलसंकोचामुळें मन आवरणें जरूर पडतें ! समश्लोकी गीताटीका तर अप्रतिमच आहे. तींत कित्येक अध्यायांच्या आरंभीच्या उपोद्धातांत व अखेर उपसंहारांत गीतेशीं विसंगत असणाऱ्या सर्व मतांचा पंडितांनीं थोडक्यांत निरास केला आहे. यथार्थदीपिकेची प्रचंड ग्रंथसंख्या पाहून ज्यांची छाती दडपत असेल व म्हणून ती हातांत धरण्याचा ज्यांस उत्साह वाटत नसेल, त्यांनीं ही समश्लोकी अवश्य वाचावी. हींत यथार्थदीपिकेचें भरपूर सार आलेलें

* यांत पंडितांनीं आपला प्राकृतभाषाभिमान दर्शविला आहे:—

वदो भाव त्याचा महाराष्ट्र वाणी ।

जरी शब्द थोडे, न अर्थास वाणी ॥ ४ ॥

आहे; कोणताही महत्वाचा विषय राहिला नाही. हींतील गीतेच्या भाषांतराची धाटणी अनुपमेयच आहे. जोमदार, सुलभ व आटोपशीर भाषांतर कसे करावयाचे हे शिकणारांनी हा समश्लोकीचा मायना पुढे ठेविला, तर वावगे होणार नाही. मोरोपंत कवी या समश्लोकीला इतके भाळले, कीं त्यांनीं आपली गीतेवरील आर्याटीका वामन पंडितांच्याच समश्लोकीवरून रचिली; पंडितांचेच शब्द पंतांनीं आपल्या आवडल्या छंदांत गुंफले ! ही गोष्ट दोन्ही टीका एकदम वाचल्या म्हणजे सहज ध्यानांत येईल. पंतांनींही लपवाछपवी न करितां उघडपणे ही गोष्ट आपल्या टीकेच्या उपोद्घातांत व पुढेही मधून मधून कबूल केली आहे. पंत म्हणतात:—

श्रीमद्वामनविरचित गीताटीकोत्तमा समश्लोकी, ।
आर्याटीका तेचि, च्छंद निराळें, विचित्र हें लोकीं ! ॥

—आर्याटीका (उपोद्घात) १७.

ऐसें बोलेल हरी पार्थाचा प्रभ होतसे आर्धी ।
वामनमतेचि गाइल आर्याछंदें मयूर हीं सार्धीं. ॥

—आर्याटीका ५—९.

या समश्लोकीविषयीं पंत पंडितस्तुतींत म्हणतात—

रीति समश्लोकीची अनुला साधेल काय नव्यास ? ।
या सुयशें होइल कां रोमांचव्याप्तकाय न व्यास ? ॥ ६

ही समश्लोकी टीका पुरी झाल्यावर पंडितांना जो कांहीं आनंद झाला तो गगनीं मावेना ! आपल्या हातून हें पवित्र कृत्य ईश्वरी कृपेनें निर्विघ्नपणे व उत्तम रीतीनें पार पडलें म्हणून पंडितांनीं उल्हासाचे भरांत उपसंहारांत असे उद्गार काढिले आहेत:—

*माता धन्य, पिता धन्य, धन्य धन्य सुहृत्सखे ! ।
केले गीतार्थ गूढार्थ हृदयांत प्रकाशिता. ॥ ७

* पंतांच्या हातून महाभारताचा मराठी तर्जुमा पुरा झाला तेव्हां त्यांनींही अशाच प्रकारचे उद्गार काढिले आहेत—

धन्य श्रीराम पिता, धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली ।
आली सत्यवतीची, कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली. ॥

—स्वर्गारोहणपर्व, ४२.

आतां वामन धन्यत्व काय वामन वर्णिल ? ।
 कीं चराचर हें साक्षात् वासुदेव दिसे जया ॥ ८
 तरि गीतार्थ जो जाणे, कृतकृत्य असाच तो; ।
 असा न जो, तया गीता वरवी कळली नसे ॥ ९

—समश्लोकी, उपसंहार.

असो आतांपर्यंत पंडितांचीं म्हणून कायम झालेलीं सर्व प्रकरणें वेदांत-
 विषयक आहेत. यांपैकीं निगमसार व अनुभूतिलेश या ग्रंथांत पंडितांना
 सच्चिदानंदयतिवेषानें जो ईश्वरी साक्षात्काराचा योग मलयपर्वतावर
 जुळून आला, त्याची कच्ची हकीगत दिलेली आहे. हीच गोष्ट पंडितांनीं
 पुन्हां यथार्थदीपिकेशिवाय समश्लोकी, व कर्मतत्त्व या प्रकरणांत निर्दिष्ट
 केलेली आहे. म्हणजे या तेरा ग्रंथांपैकीं पांच सहा ग्रंथांत या गोष्टीची
 पुनरावृत्ति झाली आहे. हें पुन्हां पुन्हां सांगण्यांत आत्मप्रौढीचा पंडितांचा
 हेतु नाही, तर

जिज्ञासु जो तया भेटे गुरूरूपें रमापती, ।
 मरे इतुकियामध्ये, तरि पावेचि मुक्ति तो ॥

—स० श्लो० उपसं० १९.

हें तत्त्व लोकांच्या मनांत पूर्णपणें बिंबवावें हा त्यांचा पवित्र मानस
 आहे. ज्या अर्थी भगवंत आपले गुरु झाले व ते सच्चिदानंदनांवांनें व
 यतिरूपानें आपल्यास भेटले, असें पंडित वारंवार निश्चून सांगत आहेत,
 त्या अर्थी पंडितांचें समर्थींशीं गुरुशिष्याचें नातें लावणाऱ्या दंतकथा
 केवळ फिक्क्याच पडतात. यांपैकीं कोणत्याही ग्रंथांत पंडितांनीं आपलें
 कुळगोत, गांव, आईबाप याविषयीं यत्किंचितही उल्लेख केला नाही. या
 सर्व ग्रंथांत निगमसार हा ऐतिहासिक दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा आहे;
 कारण, पंडितांनीं इतर कोणत्याही प्रकरणांत रचनाकाळाचा निर्देश
 केलेला नाही. परंतु या प्रकरणांत मात्र तो त्यांनीं सुदैवानें नमूद केला
 आहे.

-
१. निगमसार, १—९-६८ पहा.
 २. मार्गें पान २० टीप पहा.
 ३. समश्लोकी, उपसंहार १६-१८ पहा.
 ४. कर्मतत्त्व, १—४-५ पहा.

शके पंचरा शतं पंचाण्व । तं ग्रंथं प्रगटला अभिनव ।

जो अनादि अत्रुभव । सकळ संतांचा ॥

—निगमसार, ९—१६३.

यावरून पंडितांनीं हा ग्रंथ शके १५९५ म्हणजे इ. स. १६७३ त गुंफला हें सिद्धच आहे. तसेंच या ग्रंथाचा उल्लेख कर्मतत्त्व, समश्लोकी व यथार्थदीपिका या तीन ग्रंथांत असल्यामुळे, ते ग्रंथ इ. स. १६७३ नंतर लिहिले गेले हेंही उघडच आहे. 'नामसुधा' 'चित्सुधा' 'गीतार्णव-सुधा' इत्यादि ग्रंथांशीं नामसादृश्य व प्रौढरचनासादृश्य ज्यांत आहे, असे 'वनसुधा' व 'वेणुसुधा' हेही ग्रंथ यथार्थदीपिकाकारांचे होत. या प्रकरणांतून निसर्गवर्णनें फार बहारीचीं असून, भक्ति, वत्सल व करुण या रसांना ठिकठिकाणीं अगदीं पूर आलेला आढळतो. जेथें तेथें प्रौढता, सरळपणा व भक्तिनिष्ठा हीं चमकत असून, अश्लील वीभत्स शृंगाराचें नांवही नाही. 'हरिविलास' 'रुक्मिणीविलास' 'भामाविलास' 'वालक्रीडा' हे ग्रंथ याच मासल्याचे आहेत. या ग्रंथांत वर्णनीय विषयांशीं कवीची मनोवृत्ति अगदीं तादात्म्य पावलेली आढळते व रसिक वाचकांचीही तत्काळ तीच स्थिति होते, यांत शंका नाही. 'प्रियसुधा' हें लहानसें अठरा श्लोकांचें प्रकरण पंडितांनीं आपली पत्नी गिराबाई हीस अद्वैतबोध करण्यासाठीं रचिलें आहे, असें दिसतें. 'अपरोक्षानुभूती' वरील समश्लोकी, गीतासमश्लोकीच्याच तोडीची आहे. 'तत्त्वमाला' व 'राजयोग' हे वेदांतविषयक ग्रंथ यथार्थदीपिकाकारांचेच होत, कारण त्यांतील सर्व विचार दीपिकेंतील विचारांशीं जुळतात. येथवर निर्दिष्ट केलेलीं सुमारे २०-२१ प्रकरणें पंडितांचीं आहेत असें विश्वासपूर्वक म्हणतां येतें. आतां इतर प्रकरणांविषयीं विचार करण्यापूर्वीं पंडितांविषयीं प्रचलित असलेल्या दंतकथांचा खल करणें जरूर आहे.

७ प्रथम संतविजयांतील आख्यायिकेची चर्चा करूं. ही आख्यायिका थोडक्यांत अशी आहे— गागाभट्ट व वामनपंडित हे तुकारामबोवांच्या कीर्तनास बसले असतांना, बोवांनीं श्रुत्यर्थाचा अनुवाद केला. तेव्हां शूद्रानें श्रुत्यर्थ सांगणें, हें गागाभट्टांस न आवडून त्यांनीं बोवांचा निषेध केला; परंतु पंडितांनीं आपलें मत बोवांच्या बाजूनें दिलें व भट्टांचे

श्रुतिप्रमाणे देऊन समाधान केलें. आतां पंडित हे तुकाराम व रामदास यांचे समकालीन होते, हें निगमसाराच्या रचनाकालावरूनच सिद्ध होतें. तेव्हां ही आख्यायिका संभवनीय आहे, यांत शंकाच नाही. परंतु हिच्यावर घेण्यासारखे असे दोन आक्षेप आहेत एक आक्षेप हा कीं, गागा-भट्टांना इ. स. १६७३-४ सालीं शिवाजीमहाराजांचा शास्त्रोक्त राज्याभिषेक करण्याकरितां दक्षिणेंत आणण्यांत आलें होतें; परंतु त्यापूर्वीं ते दक्षिणेंत आल्याचें कोठें प्रसिद्ध नाही. पण तुकारामबोवा तर इ. स. १६४९ या वर्षीच गुप्त झाले होते. दुसरा आक्षेप वराच विचार करण्यासारखा आहे. या प्रसंगीं पंडितांनीं भट्टर्जींचें समाधान करण्यासाठीं व बोवांचे प्रीत्यर्थ कांहीं श्लोक रचिले होते; ते श्लोक कै० हंस यांनीं आपल्या निबंधांत व काव्यसंग्रहांतील स्फुटप्रकरणांच्या तृतीय भागांत छापिले आहेत. परंतु त्यांत चमत्कार हा कीं हंसांनीं दिले आहेत चार श्लोक, व काव्यसंग्रहकारांनीं दिले आहेत आठ! आणि त्यातल्यात्यांत विशेष चमत्कार हा कीं दोघांत समान असा श्लोक एकच आहे!! तो हा:-
 ज्ञयाची वदे पूर्ण वेदान्त वाणी । म्हणावें कसें हो ! तयालागिं वाणी? ॥
 परब्रम्हरूपी असा जो तुकावा । तयाचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा ? ॥

—काव्यसंग्रह.

खालीं टिपेंत दिलेले या श्लोकाचे पाठभेद महत्वाचे आहेत. त्यांत तिसऱ्या चरणांत कै० वा० दा० ओकांचा ' जो तुकावा' असा पाठ असून कै० हंसांचा ' हा तुका वा ' आहे. अर्थात् पहिला पाठ घेतला तर वरील श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचा "असा जो परब्रम्हरूपी मानावा, त्याच्या बरोवरील दुसरा कोण वर्णावा?" असा सामान्य अर्थ होईल व तो तुकारामांनाच लागू पडेल असें नाही. हंस मात्र ' तुका ' हें विशेषनाम घेतात. ओकांनीं दुसऱ्या चरणांतील वाणी शब्दाचा अर्थ ' वणिज्' असा दिला आहे. परंतु तिसऱ्या चरणांत जर ' तुका ' असें स्वतंत्र पद

१. पृष्ठ ९-१०.

२. पृष्ठ ५.

३. हंसांचे पाठभेद:- वेदान्त-वेदार्थ; परब्रम्हरूपी-परब्रम्हरूपी; जो तुकावा-जो तुका वा; ऐसा-दूजा.

पाहून अर्थ संकुचित करावयाचा नाही, तर येथे तरी कां करावा ? ' वाणी ' याचा अर्थ ' कमतरता, वाण ' असा घेतला म्हणजे श्लोकार्थ उत्तम तऱ्हेने लागून, हे पथ सुभाषितात्मक होतें. ' ज्याची वाणी पूर्ण वेदान्त वदे, त्यालागिं वाणी (=कमतरता, वाण, कमीपणा) (आहे असें,) कसें म्हणावें?' हा सरळ अन्वय. अशा रीतीने हा श्लोक वांध्यांत पडला म्हणजे कै० हंसांनी दिलेल्या चारी श्लोकांत तुकारामाचाच निःसंशय संबंध दाखविणारे असें कांहींच उरत नाही. शिवाय त्यांत दुसरी एक गोम आहे ती ही कीं, त्यांचा चवथा श्लोक ' हरिविलास*' किंवा ' कालियामर्दन ' या काव्यांत आलेला आहे. तो श्लोक हा:—

आत्मा जगजीवन वामनाचा । जो सोहळा नित्य नवा मनाचा ।
नानामृतें ग्रंथ कलौ करीतो । नामें जना तारक लौकरी तो ॥

तेव्हां ह्याचा तुकारामस्तुतीशीं संबंध नसतां तो तेथे कसा तरी घुसविण्यांत आला, यांत शंकाच नाही. राहतां राहिले देन श्लोक, त्यांतील पहिल्यांत हरिकीर्तनमाहात्म्य आहे व दुसऱ्यांत गुरुकृपेचें फळ आहे. तेव्हां हंसांनी दिलेल्या श्लोकांचा असा चिवडा उडाल्यावर त्यांत विश्वसनीय व वरील दंतकथेस उपकारक असें कांहींच राहत नाही. काव्यसंग्रहांतील ' तुकारामस्तुति ' मात्र खरी तुकारामस्तुति आहे. परंतु त्यांत वरील आख्यायिकेचा कोठेच संबंध दर्शविलेला नाही. एकंदरीत ही तुकारामस्तुति पाहूनच वरील आख्यायिका बनविली गेली असेल, असें मानिलें तर फारसें चुकीचें होईल असें वाटत नाही. पण ही तुकारामस्तुति पंडितांची मात्र नाही. कारण ईश्वरोपाधियुक्त असें जें चैतन्यस्वरूप श्रीकृष्ण, त्या व्यतिरिक्त इतर देवतांनाही भजणें म्हणजे अश्लाघ्य, असें मानणाऱ्या व कंठरवानें हें मत जगास जाहीर करणाऱ्या पंडितांच्या तोंडून,

जया दर्शनं स्पर्शनं मुक्त होती, । तुका नाम वाचेस जे आणित्ताती ।
पुनर्जन्म त्या प्राणियालागिं कैचा । तुकारामवाणी जया नाम वाचा ॥२

अशी स्तुति वाहेर पडेल असें आमचें मन घेत नाही. बहुतकरून हा कोणी तरी त्या वेळच्या गाजलेल्या संतमंडळीच्या पुढ्यांतील ' वामन ' असावा. यमक्या व रामदासी वामन तो हाच असा आमचा अंदाज

* हरिविलास, अध्याय १ श्लो० ६.

आहे, व याचा यथार्थदीपिकाकारांशीं कांहीं संबंध नाही. पण याविषयीं पुढें योग्य स्थळीं पुरी वाटाघाट होणार आहे.

८ आतां हनुमंतस्वामींच्या रामदासी वखरींतील पंडितांविषयींच्या हकीकतीचा विचार करावयाचा. या हकीकतींत मुख्य मुद्दे चार आहेत:—
 (१) वामनपंडित काशींत बारा वर्षे अध्ययन करून दक्षिणेंत येत असतां वाटेंत हजारों पंडितांशीं वाद करून त्यांनीं जयपत्रें मिळविलीं. अखेर ते आळंदीस आले. तेथें इंद्रायणीच्या तीरीं त्यांस एक ब्रह्मराक्षस ब्राह्मणवेपानें भेटला व त्यानें सांगितलें कीं, हा वादाचा प्रकार तुम्ही असाच चालवाल तर माझ्यासारखेच पापयोनीला जाऊन ब्रह्मराक्षस व्हाल. तर तुम्ही तुकारामबोवांस शरण जाऊन, त्यांची कृपा संपादा म्हणजे पापमुक्त व्हाल. (२) तेव्हां ब्रह्मराक्षसाचे सांगण्यावरून पंडित तुकारामाकडे गेले व त्यांनीं उपदेशाची याचना केली. परंतु, “आम्हीं शूद्र, आम्हांस उपदेश करण्यास अधिकार नाही” असें सांगून बोवांनीं पंडितांना रामदासाकडे फेटाळलें. रामदासांनीं त्यांना बदरिकाश्रमीं जाऊन, तप करून ईश्वरी कृपा संपादण्यास सांगितलें. पंडितांनीं बदरिकाश्रमीं बारा वर्षे हरळीच्या मुळ्यांचा रस पिऊन तपश्चर्या केली. परंतु भगवंत भेट देईनात. म्हणून ते वैतागून जेव्हां प्राणहत्या करण्यास सिद्ध झाले, तेव्हां त्यांना चतुर्भुज मूर्तीचें साक्षात् दर्शन घडलें. परंतु भगवंतांनीं पंडितांना उपदेश देण्याचें नाकारिलें व ते म्हणाले, “आपण उपदेश करूं शकत नाही. तें काम साधूंचें आहे. रामदासांसच गुरु करून त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागा.” तेव्हां पंडितांची पुन्हां पायपिटी सुरू झाली. रामदासांकडे आल्यावर पंडितांस पुन्हां सांगण्यांत आलें कीं, “आपण श्रीशैलपर्वतावर अवधूतमूर्तीचें दर्शन घेऊन आपली इच्छा पूर्ण करून घ्यावी.” पंडितांनीं शैलपर्वतावर अवधूतांचें दर्शन घेतलें, परंतु समाधिकाळ जवळ घेऊन ठेपल्यामुळें, अवधूतांनीं पुन्हा रामदासावर हवाला देऊन, पंडितांना धाडून दिलें. ही अखेरची हुंडी मात्र पटली व पंडित, रामदासशिष्य बनले. (३) एक दिवस पंडित व रामदास यांमध्ये चवदा ब्रह्मांसंबंधानें वाद लागला. चौदा ब्रह्म पंडितांनीं स्थापावीं व समर्थनीं उडवावीं, असें अनेक वेळ झालें. पंडितांचा निःसंशय होईना व

वाद कांहीं मिटेना. तेव्हां समर्थानीं मारुतिरूप धारण केलें व भुःभुःकार करून व शेषटाचा तडाखा देऊन पंडितांना दर्डीवून विचारिलें “वामना ! समस्या पूर्ण झाली कीं नाही ? ” वामनानें गांगरून ‘ हो ’ म्हणून सांगितलें. तेव्हां पूर्वीचें सौम्य रामदासी रूप धरून समर्थानीं पुन्हा तोच प्रश्न केला, तेव्हां पंडितांनीं ‘ नाही ’ हा सरळ जबाब दिला. अखेर समर्थानीं पंडितांचीं उंटाचीं उंट पुस्तकें, भाराभर जयपत्रें आणि अकटो-विकट ग्रंथावलोकन या संवधें मर्मभेदक उद्गार काढून, “ वृहदारण्यांत चौदा ब्रह्मांची स्थापना करून उठविण्याचा प्रकारही आहे तो पहा,” म्हणून सांगितलें. तेव्हां पंडितांचें समाधान झालें. नंतर समर्थानीं पंडितांना प्राकृत रचना करण्याचा उपदेश केला व पंडितांनींही संस्कृतांत समर्थींची मनसोक्त स्तुति केली; ती हनुमंतस्वामींनीं दिली आहे. पुढें पंडितांनीं यथार्थदीपिकादि बारा लक्ष ग्रंथ लिहिला व त्यांतील सुंदर यमकें पाहून समर्थानीं त्यांस ‘ यमक्या वामन ’ हें नांव ठेविलें. (४) अवधूत मूर्तीचें दर्शन घेऊन पंडित समर्थीकडे येत असतांना वाटेंत एकदा स्वयंपाक करीत होते. त्यांची स्त्री गिराबाई वरोवर होती, परंतु ते मध्वसंप्रदायी वैष्णव असल्यामुळें तिच्या हातचें जेवित नसत. चुलीवर भांडें ठेविलें असतांना, पंडित सच्चिदानंदपदाचा विचार करण्यांत इतके गढून गेले कीं, चुलीवरून भांडें ढळलें हें त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं. तेव्हां गिराबाईला हसूं आलें. त्यावर ‘ हंसलीस कां ? ’ ह्मणून पंडितांनीं विचारिलें. तेव्हां गिराबाई म्हणाली, “ तीन वेदांचा अद्याप विचार करीत आहां म्हणून हंसलें. ” हें ऐकतांच पंडितांनीं तिला आलिंगन दिलें व म्हणाले, ‘ तूं माझी पत्नी आहेस म्हणून वंदन करीत नाहीं. नाहींतर वंदनच केलें असतें. ’ नंतर तिच्या सूचनेवरून अवधूताज्ञेप्रमाणें पंडित लवकरच समर्थींकडे उपदेशास्तव आले. त्या वेळेपासून पंडित स्वध्याच्या हातचें जेवूं लागले. हा हनुमंतस्वामींनीं दिलेल्या हकीकतीचा इत्यर्थ आहे.

ही *हकीकत यथार्थदीपिकाकारांची असूं शकणार नाहीं हें अनेक रीतींचें

* रामदासस्वामींच्या चरित्राची बखर—पृष्ठें २१०-३०४ पहा. हीच हकीकत काव्येतिहाससंग्रहांत छापिलेल्या वामनचरित्रांत थोड्याशा फरकांनं नमूद केलेली आहे.

सिद्ध करितां येतें. पहिला मुख्य आक्षेप हा कीं, जर पंडित हे खरोखरच रामदासांचे शिष्य झालेले असते व त्यांच्या ब्रह्मविद्येच्या उपदेशानेंच त्यांच्या मनाला स्वास्थ्य आलेलें असतें, तर सच्चिदानंदयतिवेषानें येऊन भगवंतानें आपल्याला हें रहस्य विशद करून सांगितलें, असें पंडित खोटेच लिहिते काय ? मागें लिहिण्यांत आलेच आहे कीं, ही गोष्ट पंडितांनीं पांच सहा वेळ सांगितली आहे, परंतु समर्थींचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष नामनिर्देश त्यांनीं कोणत्याही ग्रंथांत एकदांही केला नाही. हनुमंत-स्वामींनीं दिलेल्या वरील गोष्टींतील प्रत्येक मुद्यावर पुष्कळ शंका येतात. पहिल्या मुद्यांत ब्रह्मराक्षसाची अद्भुत गोष्ट आहे, तिला फारसे महत्व देतां येत नाही. फार तर पंडितांना कांहीतरी कारणानें एकाएकीं उभरति होऊन असमाधान उत्पन्न झालें व कोणी तरी सत्यज्ञान करून देणारा गुरु गांठला पाहिजे, असें त्यांस वाटूं लागलें, इतकेंच त्यांतून निष्पन्न होऊं शकेल; आणि हेंच त्यांतील खरें सार आहे. कारण ही गोष्ट पंडितांनीं अनुभूतिलेशग्रंथांत दिलेल्या त्यांच्या स्वतःच्या हकीकतीशीं जुळती आहे आपल्या मनाला असमाधान उत्पन्न होऊन आत्मोपदेशासाठीं आपण अनेक गुरु पाहिले व संस्कृत आणि प्राकृत असे विविध ग्रंथ वाचिले, असें पंडित सांगतात—

* आचार्यत्वाय बहवः सेविता भूतले मया ।

आत्मोपदेशसमये गुरुत्वेन न मानिताः ॥ १३९

एवं संस्कृतशास्त्रज्ञाः प्राकृतग्रंथवित्तमाः ।

बहवः सेवितास्तत्त्वमद्वैतं ते वदन्त्विति ॥ १४०

* या श्लोकांचें साम्राज्यवामनकृत मराठी भाषांतरः—

गुरुत्वाकारणें म्यां या भूतळीं बहु सेविले ।

आत्मोपदेशसमयीं आचार्यत्वेन न मानिलें ॥ १३९ ॥

एवं संस्कृतशास्त्रज्ञ प्राकृतग्रंथवित्तम ।

अद्वैततत्त्व बोलाया सेविले म्यां बहुते ते ॥ १४० ॥

वर्षशताचिया पूर्वीं प्राकृतग्रंथकार जे ।

त्यक्तदेही जे यथोक्त न तैसे ज्ञानि प्रस्तुतीं ॥ १४२ ॥

होतां निराश, ज्ञानातें नच भूतलिं जाणता ।

संगमीं सित असित सिद्धान्त तडु त्यागणें ॥ १४३ ॥

प्राकृतग्रंथकर्तारो ये तु वर्षशतात्पुरा ।

त्यक्तदेहास्तेर्यथोक्तं न तथा ज्ञानिनोद्युना ॥ १४२

ततो ज्ञाने निराशोहं जातो नास्तीति भूतले ।

विनिश्चितस्तदुत्थागः सितासितसमागमे ॥ १४३

यावरून पंडित तुकाराम, रामदास इत्यादि साधुसंतांकडे गुरुपदेशा-
साठी गेले होते, हेही उघड आहे. परंतु यापलीकडे हनुमंतस्वामींच्या
कथेत कांहींच तथ्य दिसत नाही. उलट पंडित साफ म्हणतात की, 'मला
या पृथ्वीवर खरें खरें अद्वैतज्ञान करून देणारा गुरु कोणीच भेटला
नाहीं. शेवटीं मी ज्ञानाविषयी निराश झालों व गंगायमुनासंगमांत देहत्याग
करण्याचा निश्चय केला.' यावरूनही हनुमंतस्वामींच्या हकीकतीतील
आणखी एक सत्यकण हातीं लागतो की, पंडित एकदा निराशेनें जीव
देण्यास तयार झाले होते खरे. परंतु नुसतेंच भगवद्दर्शन झालें पण उपदेश
झाला नाहीं, अवधूतसेवा घडली पण त्यांनीं " उपदेश समर्थांचा घ्या "
म्हणून पंडितांना सांगितलें, वगैरे गोष्टींचा थांगपत्ताही लागूं शकत
नाहीं. आणि

“यं प्राहुः शिवनिर्विशेषमनिशं ब्रह्मोति वेदान्तिनः

कर्तारं कुशलाः प्रमाणपटवः सद्युक्तिभिस्तार्किकाः ।

अन्ये स्वाभिमतं वदन्ति बहुधा सांख्याः प्रधानं परं

तस्मै सद्व्रवेति (?) संतु नतयः श्रीरामदासाय मे ॥ १ ”

यासारखी अघळपघळ स्तुति पंडितांच्या लेखणींतून उतरणें म्हणजे
सूर्यबिंबांतून अंधाराचा लोट बाहेर पडण्यासारखेंच आहे! चौदा
ब्रह्माविषयींच्या वादासंबंधीची हकीकत महिपतीनें संतविजयाच्या एक-
विसाव्या अध्यायांत दिली आहे, परंतु तो वाद कोणी एक ब्राह्मण व
समर्थ यांमध्ये झाल्याचें बोवा लिहितात. तेव्हां हा विरोध हनुमंतस्वामीं-
च्या कथेवर मारक आहे. शिवाय बाळाजी आणि कंपनीतील चरित्रकार
म्हणतात त्याप्रमाणें “ पदार्थास संज्ञार्थ ब्रह्म असें नांव दिलेलें, परंतु
तो पदार्थ खरें ब्रह्म नव्हे; असे हे चौदा पदार्थ ब्रह्म या नांवानें
मोडतात, परंतु ते ब्रह्म नव्हत ही क्षुद्रक गोष्ट या महापंडितांस समजली
नाहीं व तीं ब्रह्मच आहेत, असा ते दुराग्रह धरून वसले* ” ही गोष्ट

* वामनपंडितांचें चरित्र (बाळाजी आणि कंपनी) पृष्ठ ११.

संभवत नाही. हनुमंतस्वामींनीं वर्णिलेला अद्भुत प्रकार; समर्थींनीं धरलेलें रुद्रस्वरूप; केलेला भुःभुःकार; वामनाला दिलेले शेषटाचे तडाखे; चौदा ब्रह्मांसंबंधें वाद चालला असतां, 'समस्या पूर्ण झाली का?' म्हणून केलेला प्रश्न वगैरे सर्व गोष्टी अप्रयोजक, अघटित व समर्थींच्या कीर्तीशीं विसंगत दिसतात. गिराबाई हंसली त्या संबर्धाही गोष्ट विलक्षण भासते. कारण गिराबाईच्या उत्तरांत पंडितांना उपरति होण्यासारखें अपूर्वज्ञान भरलेलें होतें असें मुळींच दिसत नाही. वाचकांनीं पुढील उतारा गिराबाईच्या गोष्टीशीं ताडावाः—

श्रीसच्चिदानंद गुरु । ब्रह्मविद्येचा कल्पतरू ।
 करुणामृताचा सागरू । वेदांतवेद्य गोविंद ॥ ९ ॥
 जो भेटला मलयाचळीं । मार्गीं पाक करते काळीं ।
 आधीं स्फुरला हृदयकमळीं । सच्चित्पदार्थ विचारितां ॥ १० ॥
 उपनिषदार्थ पाहतां । आत्मा ब्रह्म हें तत्त्वतां ।
 परि अनुभवा नये ऐशी चिंता । ज्या दिवसांत अत्यंत ॥ ११ ॥
 तथापि सत्पदें पाहतां । आपणासि घडे ब्रह्मता ॥
 परि आनंद कैसा न कळे तत्त्वतां । मनीं ऐसा विचार ॥ १२ ॥
 ऐसें विचारितां मनीं । तों ऐकों आली हास्यध्वनि ।
 पाहतों जो परतोनी । वन्न भगवें देखिलें ॥ १३ ॥
 कृपावृष्टीं अवलोकुनी । 'काय विचारितां हो मनीं?' ।
 म्हणोनि पुसतां धावोनी । श्रीचरणा लागलों ॥ १४ ॥

—निगमसार, अध्याय १.

अशा प्रकारें सच्चिदानंदसाक्षात्कार झाल्याचा जो प्रकार निगम-सारांत वर्णिला आहे, त्यांत यतींच्या ठिकाणीं गिराबाईची योजना होऊन वरील दंतकथा उपस्थित झाली व हनुमंतस्वामींनीं आपल्या रामदास-स्वामींच्या चरित्रांत ती तशीच घुसडली! या एकंदर घोंटाळ्याचा उल-गडा असा करितां येतो कीं, तकागम व रामदास यांची स्तुति गाणारा. यमकांचा अभिमान बाळगणारा, 'यमक्या वामन' या नांवानें प्रसिद्धीस आलेला, पांडिल्याचा वृथागर्व समर्थींनीं परिहार केल्यामुळे त्यांचा शिष्य बनलेला, संतमंडळींच्या पुढ्यांत शिरलेला व दत्तात्रयादिकांचीं स्तोत्रें रचणारा वामन ही अगदीं स्वतंत्र व्यक्ति होती व त्याचा यथार्थदीपिकाका-

रांशीं कांहींच संबंध नव्हता. अर्थात् कालांतरानें रामदासस्वामींचा शिष्य जो वामन त्याची कीर्ति यथार्थदीपिकाकारांच्या प्रचंड ग्रंथकर्तृत्वापुढें व लौकिकापुढें लोपून गेल्यामुळे, तो लोकांच्या स्मृतींतूनच नष्ट झाला व मग वामनकवि या नांवाला यथार्थदीपिकाकार वामनपंडित यांशिवाय कोणी हक्कदारच राहिला नाहीं. तेव्हां समर्थशिष्याचे ग्रंथ व आख्यायिका यांची साहजिक रीतीनें यथार्थदीपिकाकारांच्या ग्रंथांशीं व आख्यायिकांशीं भेसळ होऊन त्यांचा पूर्ण मिलाफ बनला, व हा सर्व चिवडा यथार्थदीपिकाकारांच्या नांवावर लादण्यांत आला. ही उपपत्ति जर गृहीत धरली, तर हनुमंतस्वामींच्या हकीकर्तांतील प्रत्येक मुद्यांतील कांहीं भाग पंडितांनीं दिलेल्या स्वतःच्या वृत्ताशीं कां जुळतात व जेथें जेथें समर्थींचा संबंध आला आहे तेथें तेथें अद्भुतता व विसंगतता हीं कां दिसून येतात, यांचें मर्म उघड होईल, असें आम्हांस वाटतें. या समर्थशिष्यांचे म्हणून कोणते ग्रंथ वेगळे निवडतां येतात, याचा पुढें योग्य स्थळीं खुलासा होईल.

९ कै० हंस, बाळाजी आणि कंपनीतील चरित्रकार, वा. दा. ओक वगैरे दरोबस्त चरित्रकारांनीं पंडितांचें कुलवृत्त जें दिलें आहे, त्यास आधार काय तो एका प्रकरणाचा आहे. हें प्रकरण म्हणजे 'भीष्मप्रतिज्ञा' ऊर्फ 'भीष्मयुद्ध' होय. हें अवघें २१ श्लोकांचें आहे. त्यांतील पहिला व एकविसावा हे श्लोक येणेंप्रमाणें आहेत:-

लक्ष्मीनृसिंहचरणद्वयसारसाचा ।

जो हेतु मान्य वदती बहुसार साचा ।

प्रत्यूहमत्तगजसिंह तथा नमीतों ।

जाणें तयाहुनि कदापि न आन मी तों ॥ १ ॥

ताताभिधा नृहरि पंडित, माय लक्ष्मी ।

जे सर्वदा सुगुणयुक्त उदार लक्ष्मी ।

शांडिल्य मोन, कुळदेव नृसिंह ज्यमाना ।

दासातुदास निज वामन हो मनाचा ॥ २ ॥

येथें कवीनें प्रथम श्लोकांत पर्यायानें व अंत्य श्लोकांत सरळ रीतीनें आपल्या मातापितरांचीं लक्ष्मी व नृसिंह अशीं नांवां दिलीं आहेत. तसेंच गोत्र शांडिल्य, कुळदेव नृसिंह व स्वतःचें नांव वामन हेंही सांगितलें

आहे. यांत संदिग्धता मुळीच नाही. आतां प्रश्न इतकाच की, हा वामन व यथार्थदीपिकाकार वामन हे एकच साचावयाचे की काय ? भीष्मप्रतिज्ञा हे काव्य अगदीच किरकोळ व फालतू आहे. त्यांतील श्लोकसंख्याही केवळ एकवीसच आहे; म्हणजे जर हे काव्य यथार्थदीपिकाकारांचें असें समजलें, तर त्यांच्या वर निश्चित झालेल्या महाग्रंथांपुढें हे प्रकरण खंडीत राई किंवा दर्यांत बिंदू याप्रमाणें सुद्धां साजणार नाही. तेव्हां यथार्थदीपिका, निगमसार, कर्मतत्त्व, हरिविलास, नामसुधा, ब्रह्मस्तुति वगैरे प्रचण्ड, बुद्धिवैभवदर्शक, भक्तिपरिपूर्ण, अत्यंत उपयुक्त व हृदयंगम ग्रंथांत जी गोष्ट पंडितांनीं सर्व जगापासून गुप्त ठेविली, जिचा रेसभरही थांगपत्ता लागूं दिला नाही, त्याच गोष्टीचा परिस्फोट करण्यासाठीं या क्षुद्रक एकवीसश्लोकी प्रकरणांत हपापून, एकदाच नव्हे, तर दोनदा स्पष्ट उल्लेख करतील हे मानवी स्वभावाला व युक्तीला साजेसें आहे काय? प्रस्तुत प्रकरणांत राधाकृष्ण किंवा कृष्ण-रुक्मिणी अशा तऱ्हेचें ईश्वरस्वरूप वर्णिलें असतें, तर तें काव्यप्रसंगास तरी शोभलें असतें, कारण प्रसंग कृष्णावतारींचा आहे. परंतु लक्ष्मी-नृसिंहाचा प्रकृत विषयाशीं काय संबंध होता? अर्थात् कांहीं नाही. तेव्हां विषयाशीं असदृश असें मंगलाचरण करण्यांत कवीचा हेतु इतकाच दिसतो की, आपल्या मातापितरांची किंवा कुळदेवतांचीं नांवें प्रसिद्ध होऊन, त्यांविषयीं आपली उत्कट भक्तीही जगजाहीर व्हावी. तेव्हां अशा तऱ्हेची अनावर उत्कंठा यथार्थदीपिकाकारांस खचित साजत नाही. म्हणून भीष्मप्रतिज्ञेचा कर्ता वामन हा यथार्थदीपिकेचा कर्ता नव्हे, असें साफ म्हणण्यास आम्हांस तर कांहीं हरकत दिसत नाही. वामनी ग्रंथांत मोडणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याही काव्यांत ही माहिती आलेली नाही. नाही म्हणायला ' उपदेशमाला ' (प्रकरण १ लें) हे जें ६४ अभंगांचें प्रकरण काव्यसंग्रहांत पंडितांच्या स्फुट प्रकरणांच्या तिसऱ्या भागांत छापिलें आहे, त्यांत नृसिंह हे नांव आलें आहे

उपदेशमाला सुता देवराया । नृसिंहें बिंबाया करवीली. ॥ ६२ ॥
तेचि सर्व शिष्यां उपयोगा आली । कंधरीं घातली ज्यानें त्यानें. ॥ ६३ ॥
वामनें अर्पिली श्रीगुरुचरणीं । सकळ करणीं तयाचीच. ॥ ६४ ॥

परंतु यांतील नृसिंहाचा व वामनकवीचा संबंध काय होता हे स्पष्ट होत नाही तरी पण त्यांचे पितापुत्रांचेच नाते ठरते असा कोणाचा आग्रह असेल, तर या शांडिल्यगोत्री नृसिंहसुत वामनाची (१) भाष्मयुद्ध (२) उपदेशमाला १ ली व (३) उपदेश माला २ री इतकीच प्रकरणे निश्चित होतात.

१० इतर प्रकरणांचा विचार करायचा म्हणजे प्रथम जीं प्रकरणे त्रुटित आहेत किंवा कविनामहीन आहेत तीं वेगळीं काढणें जरूर आहे. अशा तऱ्हेचीं प्रकरणे सुमारें पंधरा आहेत. स्थालीपाक, पार्थभाग्य, कंसवध २ रा, गोरसविक्रय, रसनास्तुति, नाममहिमा, भक्तिमाहात्म्य, भगवद्वास्य या प्रकरणांपैकीं काहीं त्रुटित व सर्व कविनामहीन आहेत. भीष्मशरपंजर हे प्रकरण चिंतनीय आहे. यांत शेवटचा श्लोक असा आहे:—

काशीस नाम जननी, जनकाभिधानी ।

श्रीविश्वनाथ, मम देवत कृष्णवेणी ॥

श्रीमन्महेश अवमर्षण जो उपायीं ।

दासाउदासाचि तरे देव तो सुपायीं ॥ २९ ॥

यांतील प्रथमार्धांत कवीनें आपल्या आईवापांचीं नांवे काशी व विश्वनाथ दिलीं असून, त्यांचें कुळदेवत कृष्णवेणी असल्याचें स्पष्ट आहे. उत्तरार्धांतील श्रीमन्महेश हे कवीचे नांव आहे कीं काय तें समजत नाही पण हे काव्य नृसिंहसुत वामनाचें किंवा यथार्थदीपिकाकार पंडितांचेंही नाही हे स्पष्ट आहे. शुकंभ्रासंवाद हे प्रकरण अर्धवटच आहे अर्थात् शेवटचा भाग उपलब्ध नसल्यामुळे, खरें म्हटलें तर या काव्याचा उपसंहारात्मक श्लोक सांपडणेंच असंभवनीय आहे, तरीपण त्या प्रकरणाचा उपसंहारात्मक श्लोक छापून प्रसिद्ध आहे आणि विशेष चमत्कार हा कीं, यांतील उपसंहार व रुक्मिणीविलासांतील उपसंहार एकच आहे, तो असा:—

धरतिल हृदयीं हा 'प्रेमसंवाद' साधू ।

म्हणजनि अभिधानीं ग्रंथ हा हेंचि साधू ॥

गुणलव काथिले हो वामनें केशवाचे ।

धरुनि चरण चितीं श्रीहृषीकेश वाचे ॥

कृष्ण आणि रुक्मिणी यांच्या संवादास 'प्रेमसंवाद' हें नांव यथार्थ आहे, हें प्रत्येक रसिक किंवा नुसता व्यवहारज्ञानीही कबूल करील. पण शुकरंभासंवादाला हें नांव कां आणि कसें द्यायचें हें मात्र प्रत्येकाला न उलगडणारेंच कोडें पडणार ! तसेंच शुकरंभासंवादाशीं 'गुणलव कथिले हो वामनें केशवाचे।' या चरणाचा वादरायण संबंधही लावण्याचें धाडस कोणी समजस करील असें वाटत नाहीं. श्लोक म्हटला कीं वामनाचाच व मग एकाद्या प्रकरणांत कविनाम नसेल किंवा तें प्रकरण अपुरें असेल, तर वामनाचें नांव ज्यांत आहे, असा वाटेल तो उपसंहारात्मक श्लोक घुसडण्यांत कसूर करावयाची नाहीं, ही जी घातक चाल जुन्या लेखकांची व हरिदासांची होती, तिचेच हे गुण पाघळले आहेत ! ही स्थिति आणखी किती प्रकरणांत झाली असेल तें खात्रीनें अजमावतां येत नाहीं. परंतु कित्येक ठिकाणीं हा प्रकार विनचूक उघडकीस येतो, त्यांपैकींच प्रकृत स्थळ हें एक आहे. नौकाकीडा हें प्रकरण याच मासल्याचें आहे. प्रकरण अर्धवट पण वामनी शिक्ष्याचा उपसंहार हा आहेच. या प्रकरणाचीं कांहीं अधिक पद्ये परिशिष्टांत दिलेलीं काव्यसंग्रहांतील पुस्तकांत आढळतात. त्यांतील शेवटलें पद्य असें आहे:—

ऐकोनी जननी हरीस हृदयीं घेजनि दे चुंवना ।

वा रे ! तूं बहु कष्टलास म्हणुनी घालीतसे भोजना. ॥

शय्या घालुनि मंचकीं निजविलें त्या वासुदेवाप्रति ।

सद्गवें करि विश्वनाथ हृदयीं अत्यंत त्याची प्रीती. ॥ १८ ॥

यावरून हें काव्य विश्वनाथ कवीचें आहे, हें निर्विवाद ठरलें. परंतु जोंपर्यंत हा श्लोक उपलब्ध नव्हता, तोंपर्यंत तें वामनाच्या नांवाखाली दडपण्याला वामनी ठशाचा उपसंहारात्मक श्लोक होता ! भगवत्स्तुति हें षट्श्लोकात्मक प्रकरण याच नमुन्याचें. काव्यसंग्रहांत तिसऱ्या भागांत स्फुटश्लोक दिले आहेत, त्यांतील बरेचसे वामनाचे नसावेत. त्याच भागांतली सवायांपैकीं कांहीं सवाया उद्धवचिद्धनाच्या ग्रंथांत छापिल्या आहेत, असें नुकतेंच एका इसमानें केसरीपत्रांत प्रसिद्ध केलें होतें.

गंगालहरी* व भर्तृहरीचीं शतकें यथार्थदीपिकाकारांचीं किंवा कोणत्याही वामन कवीचीं आहेत, असें म्हणण्यास तिळमात्रही आधार नाही. श्लोक म्हटला की वामनी, या पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या विश्वासाचें हें एक ठळक प्रत्यंतर आहे. प्रस्तुत लेखकाच्या एका मित्रानें वामनी गंगालहरीची म्हणून एक हस्तलिखित पोथी आणून दिली आहे. ही पोथी अर्धवट असून, हातीं आलेल्या पानांत केवळ सतरा श्लोक आहेत. पण यांपैकीं एकही श्लोक पंडितांच्या नांवावर प्रसिद्ध झालेल्या गंगालहरीशीं जुळत नाही ! तेव्हां हीं प्रकरणें पंडितांच्या नांवावर मोडलीं जाण्याचें कारण केवळ पंडितांची श्लोकाविषयीं ख्याती होय. चतुःश्लोकी भागवताचीही हीच व्यवस्था. गंगालहरी या काव्यांत गंगेचीच स्तुति करून, तिला सर्व देवांच्या डोक्यावर वसवलेली आहे, तेव्हां गीताभिमानी पंडित या काव्याशीं प्राकृतजनांचा परिचय करून देण्यांत फारसें भूषण, शतकृत्यता किंवा पुण्य मानतील असें आम्हांस वाटत नाही. अद्वैतज्ञान व भक्ति यांचा फैलाव करण्याची ज्यांना उत्कट इच्छा होती, त्या पंडितांना तो आपला हेतु तडीस जाण्याला भर्तृहरीच्या शतकत्रयानें कांहीं साहाय्य होईल असें मानण्याला आधार आहेसें दिसत नाही. शृंगारशतक तर पंडितांना केवळ अस्पृश्यच आहे. तसेंच या शतकत्रयांत कांहीं ठिकाणीं शंकरभक्ति आढळते, तीही पंडितांच्या मतांशीं विसदृशच दिसते. विश्वासबंध हें काव्य पंडितांचें आहे असें मानण्यास हरकत मुळींच नाही. परंतु

‘विश्वास-बंध’ करवी बरवा मनाचा ।

ऐसा समर्थ अभयंकर वामनाचा ॥

या पंधराव्या श्लोकांतच हें प्रकरण समाप्त झालेंलें आहे व पुढील सात श्लोक या प्रकरणाला उगीच जोडलेले आहेत. प्रेमसरी हें प्रकरण सरस आहे. परंतु पंडितांचें नाही, असें वाटतें. त्याच्या आदीं व अंतीं

* बाळाजी आणि कंपनीच्या वामनी ग्रंथांत गंगालहरी व ब्रह्मोपदेश हीं प्रकरणें छापिलीं आहेत. परंतु ‘वामनाच्या नांवावर मोडणारीं प्रकरणें’ या मथळ्याखालीं त्यांचा संग्रह करण्यांत आला आहे. या प्रकरणांपैकीं ब्रह्मोपदेश हा वामनशिष्य साम्राज्यवामन याचा आहे.

कवीचें नांव नाहीं, पण तें मध्येंच पंचेचाळिसाव्या श्लोकांत आलें आहे. ही पद्धति पंडितांची नाहीं. त्याप्रमाणेंच “मी वेडें वांकडें गातों बोलतों आहे, पण यांत हरीचें नाम आहे, तरी संत हो ! हें गोड मानून घ्या” वगैरे विनवणीचा प्रकार पंडितांच्या म्हणून निश्चित झालेल्या ग्रंथांत आढळत नाहीं जर हें काव्य वामनाचेंच म्हणून समजलें गेलें, तर त्याचें कर्तृत्व समर्थशिष्याकडे जाईलसें वाटतें, अशा रीतीनें कविनामहीन त्रुटित किंवा लेखकांनीं वामनी शिष्याचे श्लोक घुसडून घोंटाळलेलीं प्रकरणें वाजूस ठेवून, आतां उर्वरित प्रकरणांचा निकाल कसा लावितां येईल याचा विचार करूं.

११ बाकी राहिलेल्या प्रकरणांचा सूक्ष्म विचार केला तर पंडित व नृसिंहसुत वामन यांशिवाय ‘वामन’ नांवांचे दुसरे निदान तीन कवी होते असें सिद्ध होतें.

(१) वासिष्ठगोत्री वामन.—काव्यसंग्रहांत पंडितांच्या नांवांनं दोन संस्कृत प्रकरणें छापिलीं आहेत, एक अनुभूतिलेश व दुसरें सिद्धांतविजय. पैकीं पहिलें प्रकरण तर खुद्द पंडितांचेंच आहे, हें मागेंच सिद्ध करण्यांत आलें आहे. आतां सिद्धांतविजय या प्रकरणांतील शेवटचा श्लोक असा आहे:—

अहो, देहो जातो रघुकुलगुरोगोत्रजलधौ ।

शुकश्रीव्यासाद्या मुनय इह यत्पूर्वजतमाः ॥

स्वनाम्ना यद्वासौ हरिपदरजो वामन इति

श्रियः कान्तः कर्तापि च स्वकृतसिद्धान्तविजयः ॥ १६ ॥

यांत या वामनकवीचा जन्म सूर्यवंशाचा गुरु जो वसिष्ठ त्याच्या गोत्रांत झाला हें उघडपणें सांगितलें आहे. तेव्हां वासिष्ठगोत्री वामन शांडिल्यगोत्री नृसिंहसुत नव्हे, किंवा यथार्थदीपिकाकार वामनपंडितही नव्हे हें निर्विवाद ठरतें. याच कवीनें रामजन्म व सीतास्वयंवर हीं प्राकृत काव्यें रचिलीं आहेत, कारण त्या दोन्ही काव्यांत पुढील श्लोक आढळतो:—

श्रीमद्भागवतांत आणि इतर ग्रंथीं, महाभारतीं ।

श्रीमद्रामकथा निरूपिलि बरी; व्यासाचिही भारती, ॥

गातां तेचि शुकादि गोत्रज बळी मध्ये वसिष्ठान्वयी ।
माझा वामन राम गाइल तयीं लक्ष्मिनि सर्वान्वयीं ॥

—रामजन्म, ४६ व सीतास्वयंवर, २०.

तसेंच रामजन्मांत पुढील श्लोक आहे:—

उपाध्याय रामास माने ; मुनी हो ! स्ववंशीं स्मरे भक्त जो नेमुनी हो ॥
सुखें रामसेवी अशा गोत्रजाला ; स्मरोनी ऋषीमात्र संतुष्ट झाला । ४७॥

नृहरिदर्पण या काव्याची रचना हुबहुब सीतास्वयंवराप्रमाणें आहे.
रामानें शिवचाप मोडलें व नृसिंह स्तंभ फोडून बाहेर आला, या दोन्ही
वेळच्या वर्णनांतील विलक्षण साम्य पाहिलें, म्हणजे दोन्हीं काव्यांचा
कर्ता एकच होता, असें मानल्यावांचून सुटकाच राहत नाही.

शिवचापभंगाचा प्रसंग:—

कड कड कड चापीं जेधवां शब्द जाला ।
तड तड विधिअंड त्रास दे अब्जजाला ॥
तडफडि फणिराणा, कंप भूमंडलाला ।
खडबडि कनकाद्री धाक आखंडलाला ॥ ५१ ॥

.....
भांड ब्रह्मांड अखंड । सातादीपां खंडखंड ।
होऊं पाहे खंड खंड । गगन गडाडिलें ॥
राक्षसांत मुंड मुंड । रावणादि पुंड पुंड ।
होती त्यांचें पिंड पिंड । हृदय तडाडिलें ॥
भ्याले भूप लंड भंड । जगदिग्गज उदंड ।
तोंडीं उगाळितां गंड । शोणित भडाडिलें ॥ ५२ ॥

आतां स्तंभस्फोटाचा प्रसंग पहा.—

स्तंभ तो अवचितांचि कडाडी । अब्जजांड अवघेंचि तडाडी ॥
अब्जजादि हृदयांत धडाडी । काळ मेघशतनाद घडाडी ॥ १०१ ॥

.....
ध्वनि उठला अखंड । व्यापी द्वीप खंड खंड ।
होऊं पाहे खंड खंड । ब्रह्मांड हे विदारुनी ॥
दिग्गजाचे चंड चंड । भग्न शुंड दण्ड गण्ड ।
लेंदे टाकिती उदंड । पायु वायु सारुनी ॥
भ्याले दैत्य लंड भंड । दानवेंद्र मुंड मुंड ।
होती त्यांचे पिंड पिंड । रोमांच उभारुनी ॥ १०३

कंसवध (प्रथम) हें काव्यही याच कवीचें आहे. सीतास्वयंवरांत चाप-भंगासाठी रामचंद्र उठला असतां व कंसवधार्थ कृष्ण सिद्ध झाला असतां प्रेक्षकांत जे निरनिराळे रस उद्भवले, त्या दशरसांचीं वर्णनें दोन्हीं प्रकरणांत बरीच सारखींशीं दिसतात. शृंगाररसवर्णनांत तर विचार व शब्द बहुतेक तेच आढळतात.

अनंगरंगांबुधिच्या तरंगीं । रंगीं शुभांगी जडि अंतरंगीं ॥

भंगील हा हो धनु केंवि रंगीं ? । म्हणे कुरंगी-नयनी सुरंगी ॥

—सीतास्वयंवर, २०.

सर्वांग शृंगाररसास नेत्रीं । कीं रंग दावुनि कुरंगनेत्री ॥

अनंगरंगांबुधिच्या तरंगीं । रंगीं करी व्याकुळ अंतरंगीं ॥

—कंसवध ११.

‘ गजेंद्रमोक्ष ’ व ‘ वामनचरित्र ’ हीं याच वशिष्ठान्वयी वामनाचीं असतील, असा अंदाज भाषासरणीवरून होतो या सर्व प्रकरणांची भाषा बरीच शुद्ध, श्रवणमधुर व शब्दार्थालंकारमंडित आहे. वर्णनांतून स्वभावोक्ति चांगली वठली आहे व ठिकठिकाणीं ध्वनि व अर्थ यांची मोहक रीतीनें साजेशी सांगड कवीनें घातली आहे. तेव्हां या वामनाची कविता एकंदरीत चांगलीच हृदयंगम व रसाळ आहे.

(२) यमक्या वामन.—हा बहुतकरून समर्थशिष्य वामन असावा. यानें आपल्या काव्यांतून ठिकठिकाणीं आपल्या यमकांची प्रौढी मिरविलेली आढळते. यमकाकरितांच केवळ छंद बदलल्याचेंही कवीनें एक दोन काव्यांत स्पष्ट लिहिलें आहे. अशा प्रकारचा यमकाभिमान पुढील काव्यांत आढळतो.

हरिगुणीं ग्रथिल्या यमका पहा । धरिल थोर भयें यम काप हा ॥

हरिगुणांविण हो यमका करी । तरि न दंड धरी यम कां करीं? ॥९१॥

रामतुष्ट अशिया यमकां हो । आणिखी नियम संयम कांहो ? ॥

* वामनें हरिगुणीं रसनेला । अर्पिता, अनुभवीं रस नेला ॥ ९२ ॥

—भरतभाव.

* हेंच अर्ध भगवत्स्तुति या प्रकरणाच्या शेवटीं उगीच घुसडलेलें आढळतें. काव्यसंग्रह, पंडितकृत स्फुटकाव्ये भाग ३ पहा.

विराटपर्व, भार्गवतीरामायण व द्वारकाविजय या प्रकरणांतही हा यमक-
गर्व ढळढळीत दिसतो. दुसऱ्या अनेक वामनी प्रकरणांत या प्रकरणापेक्षाही
अधिक सुंदर यमके साधलीं असतां, तेथें अशी प्रौढी प्रकट केलेली
आढळत नाही, म्हणून तर या वामनाला निवडून वेगळा काढितां येतो.
भागवतीरामायण, अ० १ श्लोक ३२ यांत यमकास्तव मुळचा छंद
समश्लोकीत ठेविला नाही असें कवी सांगतो. विराटपर्वांत कवीनें
ज्ञानेश्वरांचा दोनदा मोठ्या पूज्यभावानें उल्लेख केला आहे.

पशुच्या मुखीं बोलवी वेद गा रे ! अहंपडितां देत हट्टें दगा रे ॥

असा चिन्मणी भाविकांचा धणी रे । त्यज्नी न घे कामकांचा धणी रे ॥

—अ० ६ श्लो० १९९.

परमनिगम बोले ज्ञानराजा हल्या हो ।

नवल मजमुखेंही ग्रंथ हा जाहल्या हो ? ॥

—अ. ८-१२७.

यावरून हा 'यमक्या वामन' समर्थशिष्य असावा या अनुमानाला
दुजोर येतो. 'मैनास बोध' 'लोपामुद्रासंवाद' 'हनुमंतस्तव' 'करुणाष्टक'
'वामनबोध' 'शुकाष्टक' 'नामाष्टक' 'दत्तस्तव' 'तुकारामस्तुति'
वगैरे प्रकरणे याच कवीचीं असावींत. यांतील 'विराटपर्व' प्रकरणांत
दोन तीन अध्यायांत गणपतीला नमन केलेलें आहे. यावरून हें काव्य
पंडितांचें नाही हें तर निर्विवाद ठरतें. पण ही गोष्ट समर्थशिष्याच्या

१. अ. ८, श्लो. १२८ व १३१ पहा.

२. अ. १ श्लो. ३२ व अ. २ श्लो. ३३ पहा.

३. विजय २-श्लो. ४४ पहा.

४. द्वारकाजियांत पुढील श्लोक आढळतो:—महात्मा असा शब्द गीतेंत नाना ।
तया वाचितां ते करीती तनाना । प्रमाणा जयालार्गि ओव्या मराठ्या ।
धरीती करी काठिया अरफाव्या. ॥ ४ १८९. यांतही ज्ञानेश्वरीचा उल्लेख असेल
असें वाटतें.

५. यांत गोपिचंद व भर्तृहरि यांच्या उपरतीचा उल्लेख आहे. रामदासी
मनाच्या श्लोकांच्या धाटणीवरच हे श्लोक रचण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

६. यांत रामदासी करुणाष्टकांचें अनुकरण आहे.

७. काव्यसंग्रहांत छापलेल्या या प्रकरणांतील चार श्लोक (११-१४) शुकाष्टक
नांवाच्या प्रकरणांत शब्दशः तसेच आढळतात.

आड येण्याचें कारण नाही. समर्थांचें मुख्य दैवत जरी राम होतें, तरी 'दासबोध,' 'मनाचे श्लोक' वगैरे प्रकरणांत त्यांनीं गणपतिसरस्व-
ताला नमन केलें आहे. 'सुखकर्ता, दुःखहर्ता' ही प्रसिद्ध आरतीही समर्थांचीच आहे.

वरील प्रकरणांपैकीं कांहींतील भाषा साधारण सरळ व भारदस्तही आहे, परंतु कांहींची अगदीं गचाळ, अशुद्ध व पोरकट आहे. पण समर्थांशिष्य वामनाविषयीं जी दंतकथा आहे, तीवरून असेंच असणें स्वाभाविक दिसतें. हा कवी संस्कृताचा अभिमानी असून, प्राकृत भाषा वापरणें हें तो प्रथम पापच समजत असे. परंतु पुढें समर्थांनीं त्याचा गर्व परिहार करून, त्यास प्राकृत रचना करण्यास लाविलें, अशी दंत-
कथा आहे. तेव्हां 'मनास बोध,' 'करुणाष्टक,' 'विराटपर्व' वगैरे प्रथम घेतलेलीं प्रकरणें, मराठीचा चांगलासा सराव नसल्यामुळें, रचने-
संबंधें बरीचशीं कमी दर्जाचीं निपजलीं. परंतु पुढें मराठी रचनेचा व्यासंग जसजसा वाढत चालला, तसतसें तिच्या ठिकाणीं प्रयोगशुद्धत्व, सरसत्व व प्रौढपणा हीं येऊं लागलीं, असें दिसतें.

(३) शृंगारप्रिय वामन.—कात्यायनी व्रत (प्रथम), रासक्रीडा, राधाभुजंग, राधाविलास, गोपीगीत, जलक्रीडा वगैरे काव्यें या कवींचीं असावीत. यांतील रचना फारच गोड, कोमल व मनाला भुलविणारी आहे. यमकानुप्रास ओतप्रोत खचले असून, छंदही उद्दिष्ट रसाला पूर्णपणें अनुकूल असेच निवडले आहेत. रचनेंत तरतरी व मृदुता, चमत्कारिकत्व व सरळता, प्रौढता व विनोद यांचें फारच चटकदार मिश्रण झालेलें आहे. पण या काव्यांतील मुख्य गोम ही आहे कीं, भक्तिरसाच्या ऐवजीं शृंगाराचा लोंढा यांत फार जबरदस्त झाला आहे. शृंगाररसाचा भयंकर महापूर उद्दामपणानें वाहून गेल्यामुळें, बऱ्याच ठिकाणीं अश्लील बीभत्सपणाच्या कर्दमांत वाचकांचें मन अटकून राहतें व मग 'प्रवृत्तींत निवृत्ति दाखविण्याची' कितीही जादू व कवाईत कवीनें केली, तरी ती स्थिति लवमात्रही सुधारत नाही. कामदृष्टीनें व विषयलोलुपतेनें माझी काव्यें वाचूं नयेत व मीं तीं त्या हेतूनें लिहिलींही नाहीत, असें कवीनें ठिकठिकाणीं बजाविलें आहे.

प्रवृत्तिप्रसंगांत दावी निवृत्ती ।

तया माधवातें समर्पूनि वृत्ती ॥

कथा वर्णिली वामनें केशवाची ।

जगीं धन्य तो यांस जो लेश वाची ॥ ९४ ॥

—कात्यायनीव्रत.

अशी रासक्रीडा मदनशर अध्याय रचिली ।

प्रवृत्तीच्या लीलांहुनि बहु निवृत्तीच रुचली ॥

निवृत्तीवांचूनी न किमपिहि वृत्तांत गवसे ।

दिसे ब्रह्मीं त्याला जग कनाकिं जैसा नग वसे ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तीची लीला निजरस निवृत्तींत मिरवी ।

प्रवृत्ती वृत्तांत त्वरितचि निवृत्तींत फिरवी ॥

भवार्ता हे वार्ता निववुनि विवर्ता परिहरी ।

रमाभर्ता कर्ता करुनिहि अकर्ता परि हरी ॥ १५५ ॥

—रासक्रीडा.

या संवधानें राधाभुजंग ५४-५५ व जलक्रीडा २४ हेही श्लोक पहावे. परंतु निवृत्तीचा उपदेश करूं निघणाऱ्या वामनानें मूळ भागवतावर अश्लीलपणांत ताण करून, शृंगारिक वर्णनें मर्यादेस झुगारून देऊन वीभत्सतेच्या पराकाष्ठेला न्यावीं, यासारखा आश्चर्यकर असंबद्धतेचा दुसरा नमुना आढळेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आपण भक्तिगौरवासाठीं जें काव्य लिहीत आहों, तें काव्य रतिमंजरीच्या किंवा अनंगरंगाच्या तोडीचें न होण्याबद्दल कवीनें काळजी घेऊं नये, यापेक्षां अधिक लाजिरवाणें तें काय? महाराष्ट्र सारस्वतांत रा० भावे म्हणतात, “पंडितांच्या काव्यांत वीभत्सपणा अनेक ठिकाणीं आढळतो व कित्येक ठिकाणीं तर अगदींच गरज नसतांही त्याची योजना केली आहे. यांच्यासारख्या जाड्या कवीनें व विद्वान् पंडितानें असत्या घाणेरड्या प्रकारांत लवमात्र तरी आनंद मानावा, हें जरा विपरीत दिसतें.” (पृष्ठ ५८) हें रा. भाव्यांचें म्हणणें अगदीं रास्त आहे; व म्हणूनच आह्मी असें म्हणण्याचें धाष्ट्र्य करितों कीं, हीं काव्ये (आणि याच काव्यांस उद्देशून रा. भाव्यांचें विधान आहे) यथार्थदीपिकाकारांचीं नव्हेतच. यांचे कर्ते कोणी तरी निराळेच रंगेल शृंगारी वामनकवी असावेत.

१२. अशा रीतीने वामन पंडितांच्या नांवावर मोडणाऱ्या बहुतेक सर्व ग्रंथांची वर्गवारी झाली. आतां भूगोलवर्णनासारखीं कांहीं प्रकरणे आहेत, परंतु त्यांचें फारसें महत्त्व नाही व त्यांविषयी विशेषसें कांहीं सांगावयाचेंही नाही. कात्यायनीव्रत (दुसरें), बालक्रीडा (दुसरी) इत्यादि कांहीं सर्वाइवद्ध प्रकरणे आहेत. पण तीं अत्यंत नीरस, अशुद्ध व पाणचट अशीं आहेत. तीं पंडितांचीं असतील अशी शंका स्वप्रांतसुद्धां घ्यावयाला नको. तेव्हां त्यांविषयी विस्तारेंकरून लिहिण्याचें प्रयोजन नाही.

१३. निगमसार हा ग्रंथ शके १५९५ म्हणजे इ. स. १६७३ या वर्षी लिहिला गेल्याचें मागेंच आलें आहे. त्यानंतर पंडितांनीं समश्लोकी, कर्मतत्त्व, यथार्थदीपिका वगैरे ग्रंथ लिहिले. तेव्हां पंडित इ. स. १६७४ या वर्षानंतर निदान १५१२० वर्षे तरी जगले असावेत असें वाटतें. पंडितांनीं अखेर संन्यास घेतला होता असें कांहीं चरित्रकारांचें म्हणणें आहे. परंतु चतुर्थाश्रम परतंत्र आहे, तेव्हां घेण्यांत अर्थ नाही, काम्य संन्यासच स्वतंत्र व योग्य, असें त्यांनीं आपलें मत दीपिकेंत स्पष्टपणें दिलें आहे.

आणि संन्यास हाचि (काम्य संन्यास) खरा । कीं याच करितां
आश्रम चतुर्थ बरा ॥
शिखा बोडोनि तोडिला दोरा । आणि काम्य मनीं तो नरक पावे
संन्यासी ॥ १०३ ॥

काम्यत्यागावांचोनी । आश्रम संन्यास उत्तम म्हणोनी ।
कोणीं बोलेल यावरोनी । आश्रम संन्यास गोमटा या संन्यासें ॥ १०४ ॥
जरी काम्यत्याग केलियावरी । संन्यास आश्रम तदुपरी ।
तरी काम्यत्यागी त्याची शिखादोरी । काय खाजं मागते ? ॥ १०५ ॥
जानकें शिखा बोडिली । कीं अर्जुनें दोरी तोडिली ।
जन्मान्तर संन्यासाची गोष्टी जोडिली । प्रमाण त्यास कोठें ? ॥ १०६ ॥
आश्रम संन्यासाविना । काम्यत्याग संन्यासें गृहस्थां जनां ।
अधिकार देखिला कीं टाकितां कामना । आश्रम संन्यासावांचून
संन्यास ॥ १०७ ॥

आतां वैराग्य उपजे जे दिनीं । संन्यास घ्यावा तेचि दिवशीं म्हणोनि ।
श्रुति बोले त्याही वरोनि । काम्यत्याग संन्यासेंचि गोड आश्रम
संन्यास ॥ १०९ ॥

एवं चतुर्थाश्रम परतंत्र । काम्यत्याग संन्यास स्वतंत्र ।

इत्यादि अर्थशतांचें सूत्र । पूर्वार्धे या श्लोकाचा ॥ १११ ॥

—अध्याय १८, श्लो० २.

यावरून पंडितांनीं चतुर्थाश्रम घेतला नसावासा वाटतो. पंडित हे कोठील राहणारे होते हें समजण्यास त्यांच्या ग्रंथांत साधन नाही. पंडित कोरेगांव कुमठें येथील राहणार म्हणून हनुमंतस्वामी म्हणतात व सर्व चरित्रकारांनीं त्यांचाच अनुवाद केला आहे. डॉक्टर बुइल्सन आपल्या मराठीवरील निबंधांत कोल्हापूर हें पंडितांचें मूलस्थान असें लिहितात. शिरगांव कोरेगांव मुक्कामीं वारणा नदीच्या तीरीं पंडितांची समाधि आहे, असें कळल्याचें भारतीय साम्राज्याचे कर्ते व महाराष्ट्र सारस्वताचे कर्ते म्हणतात; व त्यांनीं ही माहिती काव्यसंग्रहांतून घेतली आहे. पंडितांची कोरेगांवास जरी समाधि असली, तरी त्यांनीं संन्यास घेतलाच होता असें नाही, कारण शवदहन झालेल्या जागीं साधुपुरुषांच्या स्मरणार्थ समाधि बांधण्याची किंवा छत्री उभी करण्याची चाल महाराष्ट्रांत असे.

१४ असो; या निबंधांत पंडितांचे म्हणून कोणते ग्रंथ निःसंशय ठरवितां येतात व त्यांच्या नांवावर मोडणारे इतर कवींचे कोणते ग्रंथ आहेत याचाच फक्त विचार करावयाचा होता. तो यथामति करून तदनुषंगानें त्यांच्या चरित्रांतील ठळक ठळक मुद्यांचा व त्यांच्या मतांचाही विचार करण्यांत आला आहे. पंडितांच्या काव्यांचें काव्यदृष्टीनें गुणदोष-विवेचन करावयाचें म्हणजे त्यावर एक निराळाच निबंध लिहिणें भाग आहे, त्या विषयाचा प्रस्तुत निबंधांत अंतर्भाव होऊं शकत नाही.

वा. अ. भिडे.